

The Ewing Christian College Magazine

Allahabad, U. P., India

EDITORIAL BOARD

B. B. MALVEA

M. A. HAKK

R. L. SHUKLA

N. K. BISWAS (EDITOR)

R. C. DWIVEDI ... (Hindi)	} <i>Student Editors.</i>
ASHRAF KHAN ... (Urdu)	
P. D. TANDON ... (English)	

The Ewing Christian College Magazine, issued three times a year, is intended to interest not only the student body but also the alumni and friends. A subscription fee of Re. 1-8-0 is required of all present students. Other pay Rs. 2. The hearty co-operation of students and alumni is earnestly requested.

Greetings
for a Merry Christmas
And a
Happy New Year

*Every happiness your Christmas bring
Every joy and every pleasant thing
Fill your heart with sunshine and with song
Cheer life's pathway as you pass along.*

CONTENTS

	Page.
Meaning of Christmas	1—3
To the Present Students	4
Behind the Prison Bars	5—7
Home Makes the Man	8
One Whose Influence Lives On	9—11
Poetry and Civilisation	12—13
Hafiz : A Persian Poet	14—16
The Ewing College Chemical Society	17—18
Ewing College Chemical Society's Inspection Trip to Bombay and Poona	18—20
An Educational Trip to the East	21—25
Our Visit to Lucknow Museum	26—27
La Belle Dame Sans Merci: An Appreciation	28—29
Can International War be Stopped	30—33
A View of an Industrial Town	34—35
<i>Hindi Section.</i>	1—18
<i>Urdu Section.</i>	1—24

THE
Ewing Christian College Magazine

VOL. XXV { DECEMBER, 1934 } No. 2

Meaning of Christmas

MY generous fellow citizens of India out of sheer magnanimity have given the Birth-day of Christ the great name "Bara Din"—The Big Day. To one who is attempting to be a follower of Christ it is the Biggest Day. On Christmas Day he commemorates the Advent of the Great Revolutionary that this world has ever known. He came to revolutionise men's conception of God, their treatment of each other and all standards of moral conduct. The Mediterranean World which nineteen hundred years ago was the meeting place of Eastern and Western Culture was the stage on which the great drama of the Life of Jesus of Nazareth was enacted. Ever since His coming His name has come to be written across the pages of history of a multitude of nations. To a Christian He came to teach mankind that putting all fears away it should approach God as their Father in Heaven and as a natural consequence discern the common ties of brotherhood and fellowship which should bind the whole human creation into a family of brothers and sisters. He came to reveal the hideousness of evil in thought, word and deed and introduced us through His cross and Passion to the sin-hearing God who out of His suffering love appeals to us to renounce all unrighteousness and with a cheerful abandon give ourselves unto His Service in full

consecration. He lifted before us a standard of human conduct in a superb grandeur challenging our very souls to cast away all hypocrisy and heartily aspire after perfection. Through His Ressurrection He tore asunder all dividing veils between the seen and the unseen world, giving us an assured entrance into the unseen Kingdom beyond the darkness of every yawning grave. Because of these joy-bringing revelations the Christian in worshipful adoration returns thanks to God for the advent of Jesus into the world and these glad tidings make Him rejoice over the great appearing of his Lord and Saviour. This is the supreme meaning of Christmas.

The season has also come to mean a great deal in several other ways which one is led to speak of at this time. In the first place Christmas tide stands for generosity and love. The poor are specially thought of. Simply because of the revelation that the all powerful God came down to the stage of humanity and accepted a manger and a stable for His human birth, the Christian is led to think of others who are handicapped and poor and you will find that generosity and kindness is regarded as a virtue worthy of being practised especially at Christmas time. Along with generosity peace and goodwill are other virtues that are exalted at Christmas time in worthy keeping with the celestial song in the air sung by the angelic choir, "Peace on Earth, goodwill among men." Men and women are urged to heal breaches and to seek reconciliation and forgiveness.

Not only is it in particular the festival of the poor, it is also characteristically a festival of children. They are the important people who get more thrill and enjoyment out of Christmas. Their pipes and flutes, their new clothes and presents and sweets presented by Santa Claus give them very great delight and enjoyment and in a multitude of homes they are taught to give gifts to others. The celebration of the birth of the Child Jesus leads Christian people to put children in the midst of all their merriments and celebrations.

It is very true that some so-called Christian people give themselves unbridled license to eat and drink and make merry. But such orgies are a complete betrayal of the spirit of their Master and are worthy of unqualified condemnation. It is not to those that we should look for inspiration and guidance.

Let Christmas in this year of grace, 1935 speak to many a heart, may at this time my readers ask in all sincerity as to what the claims of

Christ are upon their lives. May His teachings and spirit receive a genuine response. May Christ's outlook and spirit so come to dominate peoples and nations that goodwill may abound everywhere, generosity be extended to all ungrudgingly, sundered lives be reconciled, poor made happy and children receive the consideration and care of rejoicing humanity.

Christians increasingly throughout the world practise carol singing, they arrange for gift services in which gifts are placed at Church altars for those in need, Christmas Trees are erected with winning presents and the ever mirthful Father Christmas comes to scatter gifts among children. Homes are decorated and increasingly on Christmas eve night a festival of lights is observed. In many other ways Christmas is made pleasing and joyful and may it increasingly become a festival of all mankind. Merry Christmas to all.

A. RALLA RAM.

In the bleak mid-winter
 Frosty wind made moan ;
 Earth stood hard as iron,
 Water like a stone ;
 Snow had fallen, snow on snow,
 Snow on snow,
 In the bleak mid-winter,
 Long ago.

Our God, heaven cannot hold him,
 Nor earth sustain ;
 Heaven and earth shall flee away
 When he comes to reign :
 In the bleak mid-winter
 A stable-place sufficed
 The Lord God Almighty,
 Jesus Christ.

What can I give him,
 Poor as I am ?
 If I were a shepherd
 I would bring a lamb ;
 If I were a wise man
 I would do my part ;
 Yet what I can I give him—
 Give my heart.

C. ROSSETI

To the Present Students

(ON OLD BOYS DAY)

I WAS deeply moved by the kind invitation of Mr. Hazlett to respond, on behalf of the old boys, to speeches of welcome given us by the present students of the College. I confess I have never spoken in public except once on a birthday of mine and once on my wedding-day—and that, too, to a very select group. Since then I have hardly had an opportunity of public speaking and being a journalist I have developed the power of pen but, alas, have lost the faculty of speech. Nevertheless, it was impossible for me to deny the irresistible call to come and speak a few words to the present students of the College.

The most striking feature of this institution is religious instruction. There is a growing tendency among the young men of the day to look upon religion as an anachronism in the practical scheme of things, I can't say that I do not share their view with equal zest. For, indeed, religion as it is understood and practised in our daily life to-day is nothing but another name for communal jealousies, racial prejudices and caste discriminations. It is no longer a means to spiritual salvation but has degenerated into one of the many political tactics for securing seats in the legislatures or for encroaching on the legitimate rights and privileges of others.

Happily, you are growing amidst a tradition that inculcates love for humanity, which knows no communal barriers or territorial frontiers. Yours, therefore, is a wonderful opportunity of acquiring the virtues of true citizenship, national solidarity and international brotherhood. I can only hope that when you go out into this world of deceit and hypocrisy to fight your life's battle you will not forget the noble teachings of Christ to live a healthy life full of Hope and Love and Charity.

P. K. BANERJI,
(An Old Boy).

Behind the Prison Bars

GREAT WORKS WRITTEN IN CAPTIVITY

Stone walls do not a prison make,

Nor iron bars a cage :

Minds innocent and quiet take

That for an hermitage.

THE truth of these lines has been demonstrated again and again. Stone walls have never proved effective obstacles and impediments in the way of "minds innocent and quiet." Imprisonment has never disturbed the profound tranquillity and cheerful serenity of such minds. Even in the midst of gathering misery when the soul of any other man in that position would be wrung with the crucifixion of remorse, they are overflowing with hilarity. Gandhiji is a conspicuous example of such people who are imperturbable in danger. Every time when he is arrested and taken to jail, he is as cheerful and happy as he is when going to a banquet. Even when he is in prison where want and misfortune are pent up, he is always thinking of something which might unravel the tangled skein of India's difficulties.

The author of the above lines himself, Sir Richard Lovelace, wrote them at a time when he was cast in prison, because out of his royalist sympathy, he had presented a petition from the loyalists of Kent to the House of Commons in 1642 for the restoration of Charles I to his rights.

Though most of his work is slovenly and insipid, yet his memory has been immortalized by the faultless lyric, "To Althea from Prison" in which occur the above oft-quoted lines.

The best and the greatest allegory in the English language was written at a time when its author was a prisoner in Bedford jail. When Bunyan was arrested and committed to prison on a charge of "preaching in unlicensed conventicles," he was in the prime of his life. He was pining for his wife and children. "The parting from my wife and children," he says

in words of simple pathos, "has often been to me in this place as the pulling up the flesh from the bones." In the prison, the Bible, the "Book of the Martyrs" and his pen, seem to have been his hilarious companion. He had "imagination, infinite inventive humour, tenderness and masculine sense." Only composure was required to use these latent faculties and he secured this in his imprisonment. Profitable Meditations, Praying in the Spirit, Christian Behaviour, The Holy City, The Resurrection of the Dead, Grace Abounding and the first and the greatest part of his Pilgrim's Progress, followed in quick succession. The Pilgrim's Progress sprang into fame and for the secret of its popularity, Faine says, "Next to the Bible the book most widely read in England is The Pilgrim's Progress." The indomitable courage with which he set himself to work is evidenced by the words of one of his most famous hymns:—

He who would valiant be
 'Gainst all disaster,
 Let him in constancy
 Follow the Master.
 There's no discouragement
 Shall make him once relent
 His first avowed intent
 To be a pilgrim.

A most distinguished prisoner of the reign of James I was Sir Walter Raleigh. He was sent to the Tower due to a conspiracy against James in favour of Arbella Stuart. Realising the futility of his appeals for pardon, he thought of writing "The History of the World." One of his biographers has written:—

"His love of study, his varied mental resources, the stores of observations, he had laid up in his travels, and his experience of the variety and the fickleness of the world—all prepared him to enjoy retirement and contemplation. His mind to him a kingdom was, a noble possession stored with moral and intellectual riches, which rendered him to a great degree independent of society and liberty. Those hours which before he had to steal from his business or sleep, to enjoy his books or his studies, were now all his own; no Count intrigues; no unreasonable interruptions; no summonses from royalty.....broke the even and tranquil tenor of his existence."

No account of the great works written "behind the prison bars" would be complete without mentioning the "Song of David." There is no denying

BEHIND THE PRISON BARS

7

the fact that the poem is among the finest of the period. Some stanzas may be quoted :—

For Adoration seasons change,
And order, truth, and beauty range.
Adjust, attract and fill ;
The grass the polyanthus cheque ;
And polished porphyry reflects,
By the descending rill.
With vinous syrup cedars spout ;
From rocks pure honey gushing out,
For Adoration springs ;
All scenes of painting crowd the map
Of Nature, to the mermaids' lap
The scaled infant clings.

Who would think that the author of these lines was a man who had been twice confined in a lunatic asylum where indeed the poem was written. The poet died in a debtors prison. Such was the unhappy fate of poor Christopher Smart, lunatic and genius.

MOHI UDDIN AHMAD,
Second Year.

Though the cause of evil prosper,
Yet 'tis truth alone is strong ;
Though her portion be the scaffold,
And upon the throne be wrong,
Yet that scaffold sways the future,
And, behind the dim unknown,
Standeth God within the shadow,
Keeping watch above his own.

J. Russell Lowell.

Home Makes the Man

THE home is the first and most important place where human beings receive their moral training. It is chiefly in the home that the heart is opened, the habits are formed, the intellect is awakened and the character moulded for good or for evil.

It is in childhood that the mind is most open to impressions, and ready to be kindled by the first spark that falls into it. Ideas are then caught quickly and live lastingly. Childhood is like a mirror which reflects in after-life the images first presented to it. The first joy, the first sorrow, the first success, the first failure paint the foreground of his life.

In childhood models are very important in moulding character. If any one wants his child to have a fine character, he must necessarily present before him fine models. Now, the model most constantly before every child's eye is the Mother.

One good mother is worth a hundred schoolmasters. In the home she is "landstone to all hearts, and lodestar to all eyes." She is the model and example constantly before their eyes, whom they unconsciously observe and imitate. Her natural love is the visible providence of our race. The great Urdu poet Anees has well said—

”کہتے ہیں ماں کے پاؤں کے نیچے بہشت ہے“

Every action has its reaction, therefore the action of a good mother upon her child should have its reaction. Emerson in one of his essays truly and broadly says, "A sufficient measure of civilization is the influence of good women." The happiness or misery, the enlightenment or ignorance, the civilization or barbarism of the world, depends in a very high degree upon the exercise of woman's power within her special kingdom, the home.

It comes to this, that all sorts of education begin in the home under the influence of the Mother.

KRISHNA SWARUP SRIVASTAVA,
First Year (Arts).

One Whose Influence Lives On

HIS was a life of true devotion to God. He had great faith in Him. And in him there was the simplicity of manner that often accompanies true greatness. Religion was for him all of life and that which not only linked him with God, but also with his fellow-men and with all creatures. One night a leopard slept by his side and left him unhurt.

This wonderful man was born on September 3, 1889, in Rampur, a Sikh village in Patiala State, and until his disappearance after he started to Tibet in 1929, since which time nothing has been heard from or of him. It is now generally agreed that he either was killed or died of privations—his was a most remarkable career.

Absolutely weak is the cold printed page to reproduce the atmosphere created by this engaging personality. Nevertheless, though the page can never do full justice to the Sadhu, it can do a little.

He left all his father's riches, as his choice was to work in poverty. He believed in Christ, and became a Christian, but what Christianity meant to him is a matter to understand. When he became a Christian, he was persuaded by his friends to establish a separate sect of Christian Sadhus, but he flatly refused to do it and believed that in keeping with the higher Christian truth, he would assert that the Holy Spirit is given to true and sincere souls regardless of any caste or creed. God was no respecter of persons, but in every religion holy-living and God-fearing people were loved by Him. His love for God was so strong that on occasions it filled him with rapture.

He had to undergo a lot of inconveniences in his life but always faced them with a smile on his lips and true faith in his heart. He was always ready to drink the cup of suffering as there was some spiritual power sustaining him. It was always noted that a wave of spiritual awakening was roused in all the places he visited.

Assuredly, he was a Christian but he made very little change in his outward dress and habits. Such changes were generally made by the Christians of India, but to him they mattered nothing. He always lived like a Sadhu. His chief aim was to remain one at heart with his own people and also one in his outward appearance. Christianity in those days in India meant the adoption of foreign manners and dress. But in this matter he set an example before his country men and told the people that accepting God is not closed to those who are proud of their Indian dress and manners, and in consequence to-day many Indian Christians have parted with European clothes and are giving up their European surnames which were considered to be a very important part of Christianity, when Christianity was garbed in European dress.

He did not alter to any extent his outward dress even on the occasion when he toured in Europe, America and the Far East as he considered it to be a great weakness and a flaw in his Christianity to do so.

Christian though he was, yet he was very proud of his Sikh traditions. For he firmly put his entire confidence, with ever-increasing conviction, in the belief that the religious teaching which he had obtained as a child at his mother's knee was great and noble.

He was a Christian but his mother never adopted Christianity and was very firm in her ancestral faith. On one occasion in reply to a pious fundamentalist, who told the Sadhu that he would not be able to see his mother in heaven as his mother was not a Christian, his answer was that if he would not see his mother in heaven, he would ask God to send him to hell to be with her. This answer fully indicates the respect he had for the religion of those who had not become Christians as he had done. He was a true Christian, yet a respecter of all religions. For he would never permit for a moment any separation to be shown between Hinduism and the Christian faith on hard and fast lines. He said that they were interwoven out of one texture by the Divine Spirit and they all stand in need of being interwoven in one perfect fabric, as the Holy Spirit is not the possession of some particular people.

I wish to draw the attention of the readers to the instance when the Sadhu conversed with the Archbishop of Upsala: he said "people called Indians "heathens!"; just fancy! my mother a heathen! she prayed to God, loved God, served God far more deeply and purely than many Christians." He said that in his opinion there are more people in India, who are more spiritual and God-fearing than there are in the West

although they do not know or confess Christ. The heathens in my country, he said, "are more spiritual and God-loving and they seek for God and not merely during hours and days, but they continue seeking sincerely for years together and during this period they undergo a lot of suffering and thus make a great sacrifice. Christianity will appeal to Indians very strongly when it is Indianised and ceases to be clothed in European garb. But you—you Christians in the West, why ! you get tired in ten minutes, yet these nominal Christians in these countries call the people in non-Christian lands "heathens".

It was the directness and simplicity of this spiritual perception which impressed all Indian Christians with the conviction that he had a message not only for his own country but also for the West.

Thus lived Sadhu Sundar Singh, who has been called one of the most remarkable servants of God of any age and his influence is still felt far and wide.

PURUSHOTTAM TANDON,
Princeton Hall.

THE VALUE OF GOOD-WILL

THE great Pompey, the glorious triumpher over nations, and admired darling of fortune, was beholden at last to a slave for the composing his ashes and celebrating his funeral. The honour of the greatest men depends on the estimation of the least, and the goodwill of the meanest peasant is a brighter ornament to the fortune, a greater accession to the grandeur of a prince, than the most radiant gem in his royal diadem. It is but reasonable, therefore, if we desire to live, securely, comfortably, and quietly, that by all honest means we should endeavour to purchase the goodwill of all men, and provoke no man's enmity needlessly ; since any man's love may be useful, and every man's hatred is dangerous.—Isaac Barrow.

Poetry and Civilisation

SCARCELY a day passes in which no compliments are paid to the poets, dead and alive. The reason is obvious. Their imagination has created such ideals of life, such beautiful pictures of nature and society that our soul and mind get relish in thinking of them. We are lifted and delighted and thus forced to admire them. Poetry has its source in life, it has a human significance and strikes a note that is in harmony with our own thoughts and actions.

More than a century ago, Lord Macaulay threw a bomb on poetry and civilisation both when he wrote: As civilisation advances poetry inevitably declines. This statement may hold good as a general saying but it can hardly stand a logical test. There is no relation of cause and effect in the two. Let us for a moment pause and think what has been the way in which the growth of the one and the decline of the other can be put together. It has been said that the vocabulary of an enlightened society is philosophical, and that of the half-civilised people is poetical; or with the growth of scientific terminology, poetic language loses its grounds. It is true that civilisation will advance, men will think more scientifically, they will live in the land of reality. When most of the people become learned, there will prevail a sense of self-contentment, no one will take notice of others and what seems original and new to-day will look old and stale the next day. In such an atmosphere it seems probable that poetry will have no admirers. It is mostly that half-made and half-civilised people popularise a song.

There is a psychological truth also hidden in the fact that the imagination of half-civilised people grasps better the picturesque rendering of a poem. It is why children are the most imaginative. Every image which is strongly presented to their mind produces an effect of reality. A child hears from his grandmother of a strange race of man and he takes it to be true. He is told of an animal that kidnaps the naughty children and he believes it. No amount of reasoning can obliterate the picture of the animal from his mind. Such is the disposition of the imagination over

uncultivated minds. In a rude state of society men are but grown up children.

It is also true that an enlightened age will bring in more intelligence, more science, much philosophy and abundant analysis. All this will lead to order, precision, accuracy and statement of matter-of-fact ideas, it will not have the wild and vague pictures, whose detail is to be filled by imagination, it will not have the romance which gives pleasure only when half understood.

When all has been said in favour of Lord Macaulay's dictum, there remains much to say against it. First thing that strikes us is a number of exceptions that we come across in history of literature. Civilisation was advancing when Keats, Shelley, Wordsworth, and Byron sang their pleasing ditties. In the last century when civilisation had advanced further Tennyson and Browning stepped forth. Even this century has poets like Tagore and Iqbal.

Greater credit is due to those poets who could assert their superiority even in this age which is deemed, "The most civilised." Here we find ourselves saying with Wordsworth that poetry "is the breath and finer spirit of all knowledge," and it is "the impassioned expression which is in the countenance of all sciences." Mathew Arnold was nearer the truth when he said that poetry was the "criticism of life".

When poetry has to look to the life of people, there is no limit to its scope, wherever there is life—no matter how much civilised it is—the poet will reveal some mystery of life, and that will be poetry. The field of poetry is as wide as life itself, when there is an end to one the other will also vanish. The sources of poetry are inexhaustible, so far as the fountain of life does not dry up. Every civilisation will present a model of poetry for a poet to work at.

Having seen both the sides of the question we reach at a conclusion which, though not an unguarded one, will serve our purpose to some extent. We feel that all poetry that deals with things other than life may decline or even perish with the advancement of civilisation, but the real poetry—poetry that deals with life—will ever be there in whatever form or shape it may.

SAIYID IFTEKHAR AHMAD RIZVI,

First Year (Arts).

Hafiz : A Persian Poet

THE confession should be made in the outset that trustworthy information regarding the life of Khwaja Shamsuddin Mohammad Hafiz is very scanty. Maulana Shibli, however, has compiled some details from the contemporary histories and from the poems of Hafiz himself. His grandfather lived near Asfahan, but Bahauddin, the father of the poet shifted to Shiraz. He was a business man and fortune favoured him. In a short time he enriched himself by commerce, but left the affairs in confusion and died leaving his son to struggle for existence. With toil and labour Hafiz earned his livelihood, helped his widow mother and kept on studying in a school.

His school life was one of distinction, where he learnt the Koran by heart. He soon began to compose and recite poems but with small success, until he was miraculously visited by Hazrat Ali in his dream who blessed him and from the next morning the tone of the poetry of Hafiz exhibited a great change. His repute grew and soon the kings sought for his service in their courts. Persia was divided and Hafiz enjoyed the patronage of several kings and nobles. He loved his home so intensely that he did not go anywhere. Sultan Gyasuddin of Bengal asked him to come to his court but he did not stir. Shah Mohammad Bahmani sent him presents and money requesting him to come to Deccan. It is said that Hafiz actually came to the seaport to embark the ship when a storm broke out and Hafiz returned to Shiraz. His poems breathe a note of love to every object in his city.

نمی دهند اجازت مرا به سفر و نسیم باد مصلی و آب رکنایاد

He was very much devoted to Shiraz. As regards his love story with a girl named شایخ whom he adored and married ultimately, cannot be proved from any authentic record or trustworthy history. That he married and had children is almost certain for in his poem he is found lamenting the death of a son and his life-companion. His son Noman came to India and died in Burhanpur. Hafiz himself died in 1389 A. D.

There is no doubt about Hafiz's intellectual attainments ; his bilingual poems alone prove that he was an Arabic scholar. He was not indifferent to the favours of the kings, his poetry abounds with illustration praising and eulogising them, but it is true that he never employed mean and despicable methods to extort money or to have recourse to satire when panegyric failed. Although it is of the spring, the rose, nightingale, wine, youth and beauty that Hafiz sings, and at times of the Eternal Beauty, of which all fair and desirable things are but pale reflection, he sometimes makes an incidental mention of scholars and statesmen whose favours he had enjoyed.

It is for his incomparable skill in the writing of *ghazal* that he is chiefly known. His style is clear, unaffected and harmonious, displaying at the same time great learning, matured science, intimate knowledge of hidden as well as the apparent nature of things but above all a certain fascination of expression unparalleled by any other poet of Persia. It is admitted by all the critics that he has no equal as a *ghazal* writer. The foundation of this lyrical poetry was laid by Saadi practically ; Khusro and Hasan improved upon it. The subject was love for such poems. Khwaju (خواجو) extended the scope of *ghazal* by introducing new ideas about life and death, about transitory nature of the world we live in and about the way in which the cares of this world can be shaken off. Hafiz combines the merits of all, adding to them a charm of his own.

Leaving apart the philosophy of life that he deals with in his poems there are other beauties and graces that make any one love him. He writes what he feels and writes it in such a manner that the whole feeling and emotion seems to be taking a shape. His natural way of writing makes his ideas clear :

زان بیشتر که عالم فانی شود خراب - مارا به جام باده کلگون خراب کن
در نازم خم آبر و ے تو ام یاد آمد - حالتی رفت که محراب به نرہاں آمد
ما قصہ سکندر و دارا نہ خوا نہ ایم - از ما بجز حکایت مہر و فامپوس

He sees the reflection of Eternal Beauty in a cup of wine and he can drown all the world of cares in the same :

مادر پھالہ عکس یا رخ یار دیدہ ایم - اے بیخبر لذت شوب مدام ما
گدا ئے میکہدہ ام لیک وقت مستی من - کہ ناز بر فلک و حکم برستارہ کنم

He took the old ideas and gave them new life by the magic of his expression. A poet is said to be great and successful only when he leaves

the beaten track of the poet of the past and finds new grounds to walk on. Hafiz has shown this novelty very often. His philosophy of life resembles that of Khayyam. He is a sceptic in thinking over the mysteries of the universe and cried out :

حدیث از مطرب و مے گوئی و راز دهر کمتر جو
که کس نه کشود و نکشاید نه حکمت این معمارا

He is a human in his moral philosophy and frank in laying bare the hypocrisies of the so-called preachers.

The elegance of Hafiz is due to the fact that he very largely uses idioms and expressions which have been softened and metallised by daily usage. In fact it is believed that no other poet has used such simple and elegant language as Hafiz.

He has many translations in Turkish and other European languages. The English translation of Miss G. L. Bell is pleasant reading.

SYED WASIF HUSAIN,

First Year (Arts).

TO ANSWER AN OPPONENT

IN answering an opponent, arrange your ideas, but not your words; consider in what points things that resemble, differ, and in what those things that differ, resemble; reply to wit with gravity, and to gravity with wit; make a full concession to your adversary, and give him every credit for those arguments you know you can answer, and slur over all those which you feel you cannot; but, above all, if he has the privilege of making his reply, take especial care that the strongest thing you have to urge is the last.—COLTON.

The Ewing College Chemical Society

IN my last report I told you briefly of what we had done up to August. Now it will not be out of place for me to give here a brief account of what we have done upto November and are going to do in December.

Lectures—1. Dr. Satya Prakash of the Allahabad University spoke on "Emulsions in our daily use" on Saturday, the 22nd September, 1934, at 6-30 p.m.

2. Dr. Schneider of the Agriculture Institute spoke on "Nutrition" on Friday, the 5th October, 1934.

3. Mr. Joshi of the Agriculture Institute spoke on "Milk" on 17th November, 1934.

Inspection Trip—1. As usual our members, (only of II year) went to visit the Allahabad Agriculture College, farm and the dairy on the 17th November, 1934. We are thankful to the authorities there.

2. **Southern Inspection Trip**—This year a party of thirty members with two instructors went to Bombay. Poona, Lonavla and Khapoli in the Dashera vacation. A brief account is given elsewhere.

Unveiling Ceremony of Clock—For many years we felt the need of a clock in our lecture Hall. One honourable member, Mr. B. P. Singh of II year, presented a clock to the Society. The unveiling ceremony of the clock was performed on 5th October, 1934, by Mrs. Malvea. Mr. J. W. Prentice was in the chair. Mrs. Malvea gave a short speech and told us the advantages which we can derive from it.

Lecture in Future—I have arranged three interesting lectures by Dr. B. B. Malvea, Dr. Dhar and Dr. Ghosh of the Allahabad University.

Papers (READ)—Two members are ready to read their papers. One will read in December and the other will read in January, 1935.

Trips—We have arranged two local trips. One to "Naini Glass Works" and the other is to "Jhusi Sugar Factory." These will be visited in the first week of January.

Provincial Essay Contest—The Annual Provincial Essay Contest organised by our Society will be held on Monday, the 14th of January, 1935, at various centres. The subject for this year's contest is "Chemistry and the Food Problem" and is open to all Intermediate Students. (Time—10 a.m. to 1 p.m. for Allahabad Centre.)

Some Important Things—1. We have opened a General Knowledge Contest Tournament for all local Intermediate Colleges. It will take place in January, 1935.

2. A photograph of the Executive Committee and the prize-winners will be taken on the 2nd February, 1935.

3. Farewell Address to II year students will be given on 1st March, 1935.

H. C. BHARGAVA,
Secretary.

Ewing College Chemical Society's Inspection Trip to

Bombay and Poona

October 6th to 16th, 1934

AMONG the many and varied activities of this Society one—not by any means the least important—is the conducting of inspection tours to industrial centres, like Tatanagar, Calcutta, Cawnpore and to notable institutions of scientific and cultured training, like Shantiniketan, Sir J. C.

Bose Institute, the Haffkine Institute, and the Colleges of Agriculture and Engineering at Poona. Since the founding of this Society in 1921, such trips have been organised almost every year.

Apart from the fact that travel is a great educator by itself, such inspection trips help to demonstrate the value of the application of simple scientific principles studied in text books and in laboratories. They furnish opportunities to students to witness, and thus acquire first hand knowledge of the service of Science to man—of its importance in everyday life.

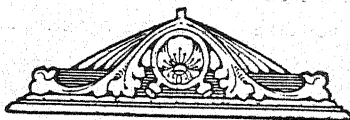
Some thirty members of the Society incharge of two instructors spent ten days of the last Dashera vacation visiting about twenty different factories and institutions at Bombay, Lonavla, Khapoli and Poona. All agreed that they could not match another such ten days in their lives so full of "wondrous sights to behold." Each great industry is a world in itself, with its problems of Personnel, Market and Economics and Chemical and Engineering operations. To come into actual contact with these, even though no more than a passing glimpse is all that can be had, is to get a peep into life—the throbbing life of the modern industrial era trying to keep pace with the whine and whir of the fast moving wheel and resonant with the clang and clash of a thousand different kind. Such is life in a modern city and a modern industrial plant—how different from the quiet and calm of the school-room or the college hall. Here is a phase of education well worth looking into, and all who avail themselves of the opportunities of being introduced to this phase have no doubt that it is immensely worth while.

While at Bombay the party visited the great workshops of the G. I. P. Railway—iron melting, casting, welding, boring, rivetting, the oxyacetyline flame and scores of other operations too numerous to mention: The Swedashi Cloth Mill—carding, spinning, weaving, bleaching, dyeing, and several other processes; the Haffkine Institute with its marvellous laboratory procedures of sera extraction and preparation; the Grant Medical College where a group of enthusiastic "old boys" took us round and showed us their work with cadavers and the various departments of this great institution; the Eastern Chemical Works—manufacture of acids and salts, chemicals and pharmaceuticals; the good ship "Dufferin" where we saw our young hopefuls in training to become naval officers; the Tata Hydro-Electric Works, Wilson College, the Docks, the Zoo, the famous Victoria Hall and the "Times of India" Press—type foundry, colour printing, book-binding and what not.

The fast moving electric trains brought us to Poona, where we visited the College of Engineering and the Agricultural College. Returning we halted at Lonavla—a beautiful hill station on the Western Ghats and at Khapoli. That great patriot Tata is the uncrowned king of industrial India. With his great vision and wealth and his herculean labours to translate that vision into reality he laid the foundations of the giant industries, which to-day vindicate India's right for a place in the great industrial nations of the world. One such industry is the great Hydro-Electric Works at Khapoli—the largest in India and in some respects the largest in the world.

"Bombay is after London, the most populous city in the British Empire and it is the largest manufacturing town in Asia." To supply power to this city, Poona and its environs is the object of these mammoth works at and around Lonavla. Enormous quantities of water from the catchment area of the Ghats are made to fall 1,725 feet, with this energy turbines germinate 150,000 electrical horse power at 11,000 volts which being transformed to 110,000 volts is transmitted to receiving stations in Bombay through an overhead line approximately 80 miles in length and is absorbed by mills, factories, tramways and railroads.

B. B. M.

An Educational Trip to the East

AT last came the day for which we longed from the very commencement of the session. It was on the 6th of October, 1934, that we boarded the train for Calcutta. The smaller the group, the better it is for purposes of educational trips.

We had a fine group this time. We did not feel the fatigue of the journey at all, as we had several friends whose company and behaviour was a great source of pleasure and laughter.

At Mughal Sarai we had to change the train, and when we detrained we were met by the father of one of our class-fellows—Shamsuddin Hyder of second year class. He at once took us to the second class waiting room, and on entering it we found elaborate and lavish arrangements for tea. We spent an hour in the company of Mr. Hyder's father. He had brought along with him a number of servants whom he assigned the task of finding an empty compartment for us and putting our luggage into it. The same day a party of one hundred and twenty students of the Benares Hindu University was also going to Calcutta, and they were occupying the whole train. But there exists a common bond of brotherhood between the student body : and so they welcomed us into the train.

Next morning we reached Burdwan where we had to catch the train for Shantiniketan, but unfortunately our train was ten minutes late and the train for Shantiniketan had already left. This upset our programme a little and we had to stay at the station unnecessarily for more than four hours.

It was morning in Burdwan and all of us wanted to have a wash or a bath as we had a lot of time at our disposal. We went about in groups to find water for the purpose as there were no taps at the station. It took us two hours to finish our bathing and eating.

The train for Bholpur arrived at 1-30 p.m. and we all boarded it for our destination. After an hour and a half we reached Bolpur, from where we motored to Shantiniketan.

Our kind host Dr. Prem Chand Lal had already informed the manager of the Guest House, who received us cordially. Some of us motored down to the residence of Dr. Prem Chand Lal in order to bring him to the Guest House. He promised to show us the Rural Reconstruction Centre of which he is incharge. We saw the different departments of the centre. They have a well organised department of rural industries where they train up villagers in handicrafts on improved lines. We enjoyed our stay at Shantiniketan very much. We were very fortunate to reach there on the day when the students there had organised a sale—known as Anand Bazar. We visited the hostels which are quite different from ours. The walls of the hostels are painted with the pictures of animals, birds, and the heroes of Indian History. The paintings are extremely fine.

Their library may be regarded as the best in India as it contains a large number of old documents which are very valuable for purpose of research. It also contains books on art, literature and other sciences.

Their class-rooms are totally different from those with which we are familiar. They have their classes under shady trees. It was entirely a new thing for us.

Shantiniketan is indeed a spot of beauty and a great seat of learning. Dr. Rabindra Nath Tagore is the founder of this unique institution. We had the privilege of meeting Pandit Banarsi Das Chaturvedi, the editor of *Bishal-Bharat*, whose name is well known in Hindi World. He has pleasing and refined manners. He talked to some of us for more than an hour and we were very much impressed with his talk.

In the evening we were granted an interview by Dr. Tagore. He has a dynamic personality, which inspires every one who comes into contact with him. Dr. Prem Chand Lal accompanied us to his bungalow, where we saw him in a pensive mood—seated in an armchair. He looked calm and quiet. His face has a rare charm. The beard, the eye-brows, the moustaches are snow white. There are wrinkles on his face but such as could only be due to the passage of time not to cares or crosses. We stood around him in a circle—all quiet and reverent with our heads bowed. After two or three minutes' silence he said, "All of you seem to have autograph books." We did not say any word in reply but just smiled and passed on our autograph books to him. He gave his autograph to every one of us. As soon as he finished writing autographs, one of us requested him thus, "Gurudeya may we request you for a word of advice."

He said "What should I say to you as advice. If I say to be honest—it would be nothing new to you as you have heard it spoken many a time. If I tell you to be patriotic that would not again be a new message to you as it is the cry at present in India. But the thing I would remind you is that your culture is half-baked and education unfinished. After taking degrees you think that you have become educated. But that is not correct. Don't cheat yourself by thinking that these degrees finish your education. Try to acquaint yourself with the actualities of life. Do not be content with becoming merely book worms if you are to see the Invisible. The achievement of visible goals in life generally does not bring real success, but the achievement of the Invisible is the thing that matters. As students of economics you ought to be practical."

After this he stopped talking and again dropped into pensive mood. Dr. Prem Chand Lal took us to one of his rooms. The room spoke of the poet's being highly artistic and refined.

After meeting the poet we went to see the Anand Bazar. As pointed out above the sale was organised by the students themselves. The teachers do not help them, except by giving them suggestions. The students are allowed ample scope for the development of initiative and self-confidence. The stalls were so beautifully arranged and decorated, that no stall could escape our notice. Every stall had beauty peculiarly of its own. The proceeds of the sale are used for the social service work that the students carry on in the neighbourhood of Shantiniketan.

From there we proceeded towards the dining hall which is a common place for eating for students of all communities and religions. There is no distinction of race, class, caste, or religion. The students serve the food themselves in batches of twelve. Shantiniketan is co-educational, and the girls and boys enjoy their meals in the same dining hall.

The following are the impressions that we have brought home from Shantiniketan :—

1. Respect and reverence for the teachers. No punishment is given to the students. The teachers are an embodiment of simplicity, modesty, and genuine human sympathy.
2. The ideal of simple living and high thinking is held up before the entire student community.
3. Absolute truthfulness, and frankness pervades the group of students.
4. The students are highly cultured and entertaining.

5. There is ample scope for student initiative and originality.
6. Co-education in India is possible.
7. The whole life of the people living there is based upon very high religious principles.
8. Shantiniketan is international in its outlook.
9. Among the students no trace of sensitiveness or lack of confidence can be found.

We left Shantiniketan for Calcutta on the 8th morning at four o'clock, and reached there after some hours.

The day dawned clear and bright. To many of us Calcutta was a new world. While motoring to Scottish Church College our eyes fell on new objects that we had never seen before. At some of them we gazed with awe and wonder.

At last we came to Scottish Church College and were accommodated in a big class-room.

At 10-30 the same morning we started for the Calcutta Museum, which contains very large variety of exhibits. After visiting the museum we decided to return to the Scottish Church College as we were feeling very tired.

Next morning we visited the Bengal Chemical Pharmaceutical Works and Bengal Potteries. We were greatly profited by these two places and at the former we were served sweets and syrup by the firm.

The other item on the programme was the visit to Titagarh Paper Mills—a well-known paper industry in India. It is a gigantic establishment. They prepare paper from the *Sibai* grass and wood pulp. They presented writing pads to each of us and also specimen of their paper for our Economics Museum. We had the privilege to see all the processes of production. We are greatly indebted to the authorities of the mill for kindly allowing us to see all the processes of manufacture.

We returned to Calcutta by the noon train and on the 10th of October, 1934, we left for Jamshedpur.

The Tata Iron Works is a business of which we can justly feel proud. It is an Indian concern with Indian capital and enterprises. It is one of

the biggest concerns in the world. The factory covers a very large area and we could not see it on foot and had to hire a motor-bus to go round. Almost every article of iron is manufactured there. We actually saw those things being prepared with our own eyes which we use in our daily life. The manufacture of girders is very interesting and has several complicated processes. Tata Iron Steel Works is a living example of what Indian enterprise can accomplish. We hope that this will stimulate further investment of capital and will encourage enterprise.

From there we returned to Calcutta. The main part of our trip was complete and thus we enjoyed Calcutta one day more and on the noon of the 12th we left it for our respective places. We were happy to have had such a profitable trip. Our trip was a great success.

We will be failing in our duty if we forget to thank the Principal and the Vice-Principal of the Scottish Church College for the courtesy and kindness that was shown to us. Mr. Cameron, the Vice-Principal, was very kind to us and helped us in every possible way.

Thus ended our Educational Trip to the East.

THE PRESIDENT,
Economics Association.

Our Visit to Lucknow Museum

(A STUDY OF THE COINS)

WE paid a visit to Lucknow Museum on Monday, the 5th November, 1934, at 12-15 p.m. led by Mr. N. N. Ghosh, our Professor of Civics and History. First we saw cast coins from the time of Kadaphises II down to the Mughals—coins of Maurya, Kushan and Gupta Kings. Our curiosity being aroused, Mr. Ghosh arranged to see the original coins.

Some original coins—called the *punch marked coins* were of remote antiquity, bearing only certain signs as of elephant, horse, wheel, tree and snake etc.—nearly three hundred kinds of signs. These signs depict the guilds, tribal marks, groups and gods etc. of the tribes who inhabited India in about 600 B.C. and if proved by resemblance to the coins found in Mohinjdaró—as is probable and is being tried—these punch marked coins will be assigned to the time as far back as 3000 B. C. In many cases the signs on these coins overlapped which shows that in case there was no place on the coins for the guildsmen to strike their seals on them as they passed through their hands, they did it on other signs.

These coins were of irregular shape because the pieces of coin were clipped off from a flat plate of the metal and in case they were heavier, their sides were clipped in bits.

Then there were coins, numerous in number, of Kanishka, Chandragupta, Samudragupta, Vikramaditya, Harsha and others with legends which sang the personal glory of the monarchs, such as king fighting with lion, as an archer and as a performer of horse-sacrifice. The striking thing about these coins of ancient India is that with the advent of the dark period, chaos and disorder which generally followed the overthrow of every dynastic rule, the coins also degenerated and again when a master hand came to the helm of affairs, the coins were restored to proper order.

Then the coins of middle period from Muhammad Ghorí to Aurangzeb. The coins of Muhammad Ghorí bear characters in Hindi. His first attempt

to circulate coin with Urdu inscriptions having failed, he adopted the method of the Rajas of Kanauj and Delhi and kept Hindi characters on his coins to make them popular.

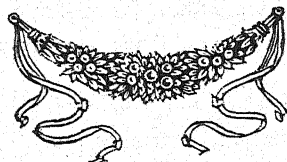
There were such coins of British period as many of us have not seen. There were gold coins worth Rs. 5, Rs. 10 and Rs. 15. Since gold is fast disappearing, they are not in circulation now.

There were some coins of the Deccan called *Hunna*. We have our village saying 'हुन्न बरसना', from this origin that in South India, people, on ceremonial days, used to throw pieces of gold to the poor and since all could not afford to do it, the coins of gold worth annas four or eight were made in abundance.

All original coins, large and small, were nearly three thousand in number. They provide with a rich field for research in the ancient history of India and we expect something solid and tangible out of the judicious interpretation of these coins.

We are thankful to the curator of the Lucknow Museum, Rai Bahadur Prayag Dayal, for having spent with us nearly three hours in showing the coins.

DEVI SHANKER BAJPAI,
Secretary.

La Belle Dame Sans Merci : An Appreciation

THE poem represents Romanticism—a great literary movement in the history of English literature when a revolt headed by Wordsworth and Coleridge discarded that 18th century poetry “with its disregard of nature, its love of mechanical regularity and narrow notions of metrical perfection, its lack of spontaneity and passion, its stereotyped and conventional phraseology.” Inspired by “the tyranny of the dead hand” and the “craving for larger and freer life”, the poets of the Romantic period broke away from established conventions and long accepted theories of art. Though the liberties taken in metrical arrangements were sometimes not tempered with restraint, the influence of the movement was entirely for the good. As it was English poetry it was rejuvenated and it felt a new pulsation of life.

The perfect unity of the poem strikes the reader at the first perusal. By most skilful workmanship, the beautiful pictures of which the poem consists are knit together into a unity. The rime, rhythm, diction and the metre itself all soothe, and help to produce the effects the poet sought to depict. There is no jarring note. The extreme simplicity of the stanza form also strengthens the general impression.

“Keats took from Mediævalism and Hellenism for fashioning his sequestered land of beauty which he used for sensuous delight and not ethical inspiration.” The fine medieval setting adds not a little to the wonderful effect the poem produces.

“The squirrels granary is full,” “The sedge is withered from the lake,” “And no birds sing” all these symbolisms have a charm peculiarly their own. They convey to the reader an impression at once vivid and pictorial that the winter has set in.

Certain of the words he uses here have a marvellous wealth of suggestion. How does he call up the mental pictures by using single epithets—

“*Palely* loitering” ; “*pacing* steed” “her *wild wild* eyes.”

“I saw *pale* kings and princes too.”

“*Pale* warriors and *death-pale* were they all,

“I saw their *starved* lips in the gloam

“With *horrid* warning *gaped* wide.”

LA BELLE DAME SANS MERCI : AN APPRECIATION 29

The poem contains many happy phrases each of which is the perfect and ultimate expression of the idea it embodies. How graphically do the words *haggard* and *woebegone* describe the love-sick knight.

The metaphors used (Lily on thy brow) and (on thy cheek a fading rose) are very natural. They are not laboured productions which instead of adding to the beauty of the poem mar its smoothness.

The alliterations in the poem have a melody which is most pleasing to the ears. They do not degenerate into mere jingle.

His love of nature is well indicated when he refers to "Lily" and "Rose," but Nature for him was not fraught with spiritual messages as for Shelley and Wordsworth. He saw and touched and enjoyed; that was enough for him.

In one of his earliest poems he speaks of—

Spenserian vowels that elope with ease
And float along like birds over summer seas.

Keats himself as this couplet and every line in *La Belle Dame Sans Merci* would show, was certainly not wanting in a quality which he so happily singled out for admiration in Spenser.

"Poetry should please us by a fine excess" was one of Keats' characteristic expressions. Yet in his most perfect verse in the *Odes*, in the *La Belle Dame Sans Merci* he shows that the pleasure of poetry depends on the fine restraint.

There is a distinctive tendency among the writers of the 18th century to get a moral out of the episodes of life. Sometimes they even went to the extent of using poems as vehicles for propagating their ideals. But Keats writes poetry for arts sake.

It has been said that this poem is "the very touch stone of pure poetry." It is not meant to express a complicated idea or to work out an involved argument. It does not set out to appeal to reason; it touches the heart by telling of feelings and experiences that are common to the human breast.

The poem is a miracle of simplicity and beauty. It is told in a ballad form "with a consummate reticence befitting its ghastly theme, the undoing of men by evil powers which use beauty as their lure." In it we have those sparkling felicities of diction—those "thoughts that breathe and words that burn" which gave such splendour to his after lyrics.

SHYAMA CHARAN KALA,
Princeton Hall.

Can International War be Stopped?

"UNIVERSAL Peace is a dream and not even a beautiful dream" said the German philosopher Treitsche and this opinion was widely held before the Great War. People even said that prolonged long peace among nations would result in the general decay of national morals and that war was the great struggle of national selection among nations which proved their fitness to survive. But the startling developments in the art of destruction, such as military aircraft, high explosives and the poison gas which was so effectively used during the Great War, forcibly brought to our notice the fact that no civilian family, no woman, no little child, no treasures of art, no places of worship, no seats of science and learning can be immune from harm, and it has led to the conclusion that prevention of war has become the most urgent need of our civilisation. The horrors of the last war, the destruction and human suffering caused by it, and the enormous economic destruction recovery from which has not yet been possible, have convinced mankind that modern warfare has become an unmixed evil to be avoided at any cost. Yet in spite of all this new means of destruction are being explored, perfected, and improved by all the armies of the world. As Mr. Winston Churchill wrote, "It is probable—nay, certain—that among the means which will next time be at their disposal will be agencies and processes of destruction wholesale, and, perhaps, launched, uncontrollable." Civilization itself is threatened as never before with destruction by war. "Such then is the peril with which mankind menaces itself."

But there can be no hope of preventing international warfare until the causes of war be removed. It is said that war among nations is due to their hatred of each other; but hatred is always a mixture of anger and fear. Both anger and fear have their grounds, and the fear of international hate is the fear of aggression.

The existence of standing armies and navies is generally regarded as the main cause of war. It may be said that the possession of large armies produces in a nation the pride of power, a desire for glory, and an indifference to the rights of other nations. But it is evident that if there

were no deeper cause, if nations had no reason to be prepared for war they would not maintain large armies at great expense. And the existence of each great military force creates a rivalry in armaments because it excites in other nations the fear that they, if not armed, may be made its victims.

On account of the enormous economic losses involved, economic rivalry alone cannot be a cause of war among nations of equal rank at least at present. But it is possible that powerful nations may use their power to get economic concessions from minor powers. And though the minor nation itself will not be able to resist, yet some of the more powerful nations will support it against the aggressor with a view to benefit themselves later on. Thus economic competition may become a cause of war by maintaining and intensifying in various nations the fear of aggression by more powerful nations.

There is a rapid increase of population in certain countries already overcrowded, and the competition for fertile soil and other natural resources is bound to increase in such cases until all the nations have learnt to adjust and restrict themselves to the territories available to them. Japan illustrates this most vividly. The increase of population now is becoming a serious cause of war in the future because every powerful state regards those of its subjects who emigrate to other countries as a means of spreading its own influence and may lead to armed aggression against other states on the basis of the welfare of its emigrants. The increase of population thus tends to maintain armaments and becomes a cause of war by intensifying the fear of aggression.

Pure and simple patriotism is not opposed to a spirit of goodwill towards other nations, but in many men it takes the form of a blind prejudice in favour of whatever is of one's own country against everything foreign and leads to a baseless envy and dislike of other nations. Even in the absence of any positive dislike of other nations this misguided patriotism produces a lust for power. Each national group desires to maintain and strengthen itself as a national state, a self-contained, self-governing political organisation, regardless of everything else. This lust for power which is a part of the spirit of nationalism tends to maintain great armed forces and, more than any other factor, causes nations to use these forces against one another upon slight occasions, and thus it keeps constantly alive in each nation the fear of armed aggression.

Thus all the great causes of war produce in each nation the fear of aggression by other nations and if this fear can be removed all the other

causes of war will be reduced. "What keeps alive armaments.....is the fear and suspicion of nations for one another.....if you get rid of aggression you get rid of war.

It is commonly believed that a reduction and limitation of armaments will result in the prevention of war but it is not generally understood that a mere reduction of armaments cannot provide security. Moreover it is more difficult to supervise the limitation of armaments than to have complete disarmaments. But no great nation will ever dare to disarm itself completely as an example to other nations. Complete disarmament will have to be simultaneous. And there can be no hope of such simultaneous and general disarmament within a reasonably short period as the failure of the various Disarmament Conferences show. Moreover, even complete apparent disarmament cannot, in itself, provide that complete security which alone will abolish the fear of aggression.

Treaties of arbitration also do not provide sufficient security. In some cases such treaties may prevent the outbreak of war, but it cannot be hoped that every dispute between nations will be settled by arbitration or that all nations will submit their every claim for arbitration and abide by the decision of the arbitrators. Treaties of arbitration can have no binding power and any nation will break such a treaty when occasion arises.

When the League of Nations was founded it was felt that it will enforce and ensure the future peace of world and covenant of the League of Nations justified that hope because it pledged its members to defend one another against aggression and to apply economic boycott against any other member nation that might make war in defiance of its covenant. But now it is clear that the League of Nations is not a league to enforce peace. The articles have been amended and contain no reference to the use of armed force to protect the violation of the covenants of the League and though the use of economic boycott is still provided by the Articles yet its application has been found to be impracticable. As Dr. Lovemore says "The League of Nations can employ no force but that of persuasion and moral influence. Its only actual powers are to confer and to advise, to create commissions, to exercise inquisitive, conciliative and arbitral functions and to help elect judges of the Permanent Court. Even if we suppose that the League can work according to the original articles and that the nations support the League by their armed assistance then this difficulty still remains that it proposes to stop war by going to war, it proposes that, in order to stop war between two nations, an indefinite number of other

peaceful nations should go to war. On the other hand without any sanction and force behind them all treaties, all such leagues amount practically to nothing.

There are some who maintain that the enlightened public opinion of the world may be a sufficient sanction for the maintenance of international law and order. But it is obvious that so far public opinion only has not been a sufficient sanction and cannot be so in the near future.

Thus after considering the main causes of war and the various suggestions and attempts that have been made to prevent war it becomes clear that although war may be delayed or even stopped for the present it cannot be abolished completely by these means.

As M. Briand said in his speech at Geneva in 1929, "It is only when children are taught love, peace and respect for other nations and to look for what men have in common rather than their points of difference that we shall no longer need to apportion guarantee or apply Article XVIII of Covenant. Peace will already be enthroned among the nations."

SYED GHADEER HASAN RAZAVI,
First Year (Science).

WHERE the mind is without fear and the head is held high ;
WHERE knowledge is free ;
WHERE the world has not been broken up into fragments by narrow
domestic walls ;
WHERE words come out from the depth of truth ;
WHERE tireless striving stretches its arms towards perfection ;
WHERE the clear stream of reason has not lost its way into the
dreary desert sand of dead habit ;
WHERE the mind is led forward by thee into ever-widening thought
and action—
INTO that heaven of freedom, my Father, let my country awake.

—Tagore.

A View of an Industrial Town

THE day James Watt noted a kettle cover dancing on account of the power of the steam from the boiling water in the kettle marked a turning point in the history of mankind. The application of steam power led to the development of industry, and this in turn changed the whole character of Europe. The slow and dreamy days of manual labour passed away and were replaced with fast-moving machinery and the bustle that characterise city life to-day.

With the introduction of machinery and the building of great factories industrial towns sprang up all over the world. The masters of industry were the capitalists: out of their storehouses of wealth they supplied the buildings, the machines and the raw materials. Day labourers worked for them in their factories and these poor and wretched workmen found it convenient to settle near their work-houses. By doing so they obviated the necessity of long walks to and from their work. Soon shops to supply the needs of the workmen were opened, and before long a full-fledged industrial town was in existence, after the manner of the tiny grain of mustard seed that grows into a tree large enough to shelter the birds of the air. The number of workmen in factories varies from a few scores in some instances to thousands in other cases, and of these some receive relatively high wages, others mere pittances.

The larger factories are immense institutions and the maintenance costs are great. But in spite of the large expenditure for upkeep, the owners make an enormous profit.

To spend a day in an industrial town is highly instructive. In the early hours of the morning, before the sun has risen and when all humanity is asleep, the atmosphere is clear and all seems peace and contentment. Gradually, however, the heart of the town begins to beat. The workmen arise, have something to eat and then make tracks to their respective factories, and in a short time all is confusing, bewildering hustle, bustle and noise. The tall factory chimneys begin to pour out smoke, and inside the factories huge and intricate machines roll and rattle; amidst the heat, grease and noise we marvel at the inventive powers of man. Here a man controls a lever, there another man moves a clutch, and work that in former days could not have been accomplished in many hours is completed almost with the rapidity of lightning flashes. By the time work in the factories is well under way the roads and streets of the town have become endowed

with life : motor cars, taxi-cabs, busses, trams and other vehicles fly hither and thither. All sorts of men and women hurry along in this direction, in that direction. Motor lorries convey raw materials to the factories ; other lorries carry away from the packing departments of the factories the products that have been made ready for the market.

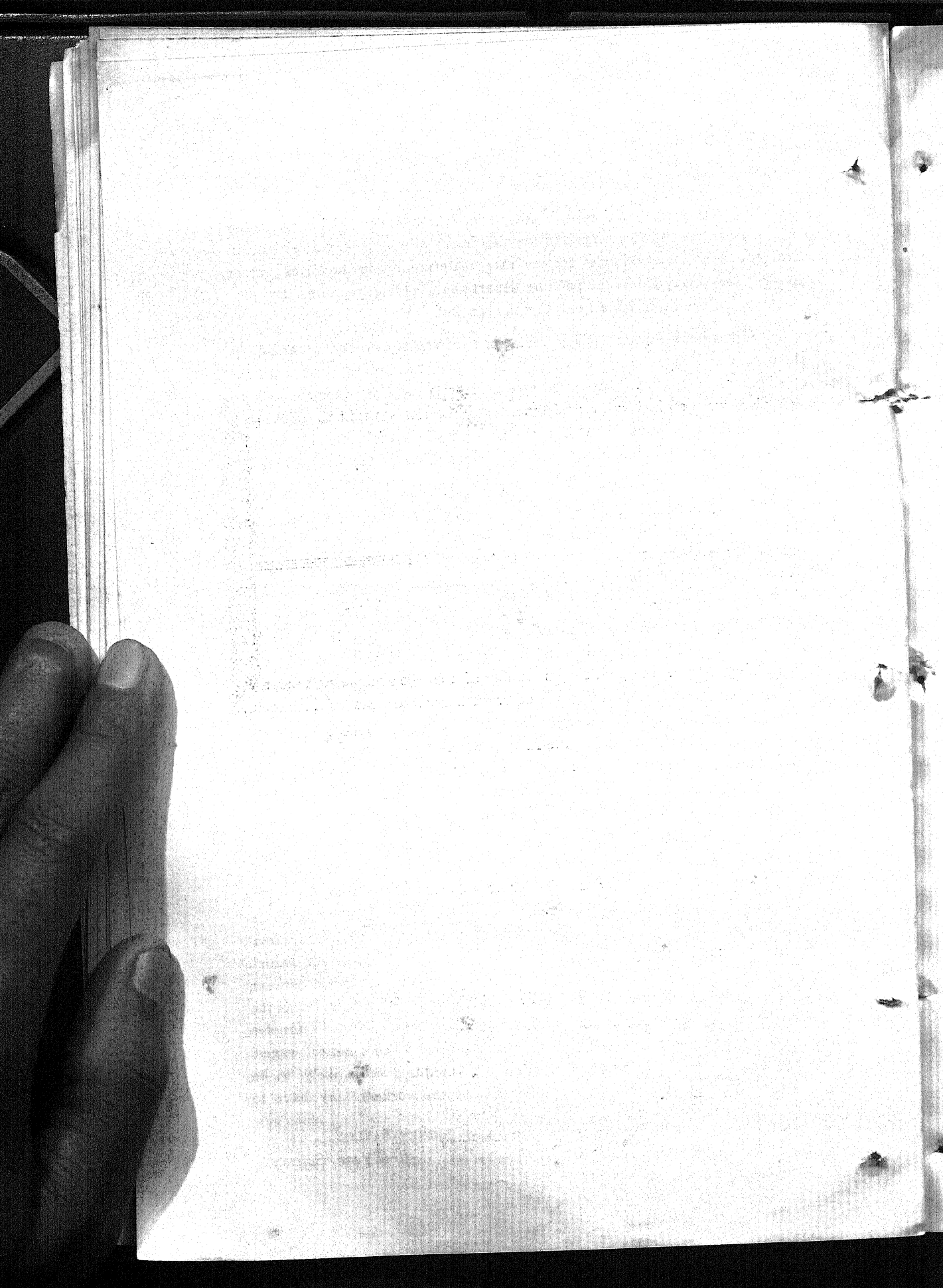
Somewhere a clock strikes ten. The capitalist bosses roll along in their expensive cars to their offices. They are surrounded with comfort and luxury. Their offices are well equipped with furniture, fans and lights and also well staffed with assistants. Typewriters begin to click and telephone bells to ring. The boss makes himself comfortable in his big chair, picks up a newspaper and studies the condition of the market and of the world in general.

Meanwhile, out in the factory things are not as comfortable and pleasant as they are in the office. The noise is deafening and soon gives the uninitiated a severe headache, and the regular turning of giant wheels is enough to make one's eyes swim. But after a time one comes to feel that monotony reigns supreme—exactly the same things happen over and over again.

For the discomfort he endures and the hard labour he does, the workman receives a wage just sufficient to enable him to live. His house is very different from the political mansions of the metropolis, and he and his fellow-workmen are herded together in the worst areas of the town. Sanitation is apt to be bad, and the houses are likely to be poorly ventilated. In many instances the income of the factory worker is so meagre that other members of his family have to secure employment in order to enable the family to get along at all. The slum areas in which factory workers have to live are one of the worst features of the industrial system.

Greedy capitalists, desiring bigger and bigger profits, pay low wages to their employees and overwork them. And frequently such capitalists do all they can to prevent their employees from combining in trade unions that would make it possible for them to stand shoulder to shoulder in demanding their rights. But in recent years some measure of improvement has been effected, largely through the intervention of Government, which has done something on behalf of workmen in the unequal struggle between labour and capital. There was a time when "All work and no play" was the lot of the factory worker, but increasingly provision is being made for his recreation. But the advances made in securing for workers better wages, shorter hours, better homes and recreational facilities seem likely to be swept away by the world-wide depression, and the workers may have to fight their battle all over again.

HENRY TAYLOR,
First Year (Science).

हिन्दी-विभाग

सम्पादक

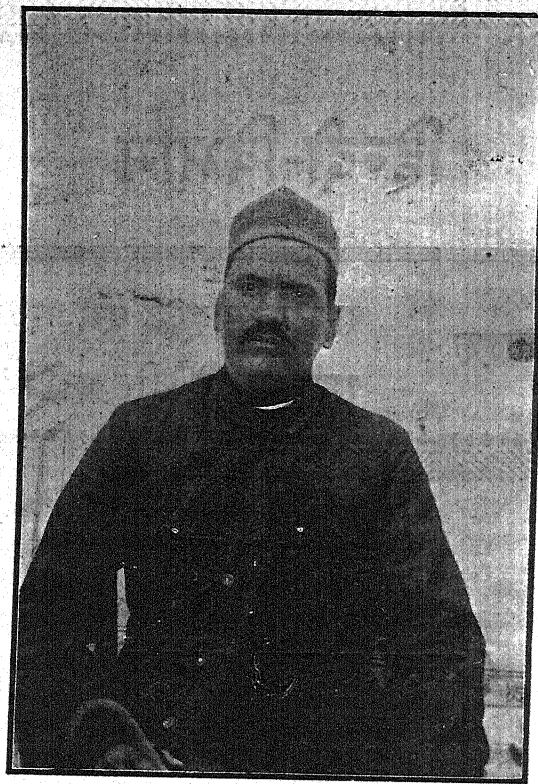
रामलखन शुक्ल एम०ए०

रामचन्द्र द्विवेदी “प्रदीप”

आकांक्षा

(रामनरेश शुक्ल “वियोगी”)

मैं गगन का दिव्य-सा दिनकर बनूँ,
नष्ट करदूँ विश्व का तम जाल सब ।
सिन्धु की उत्तुंग एक तरंग बन,
स्वच्छ करदूँ आज दोनों कूल को ।
नाश की बहती हुई युग-धार में,
शेष का ही रूप मैं धारण करूँ ।
अचल कर दूँ आज भारत-भव्यता,
पंच भूतों में मिल्दूँ होकर अमर ॥

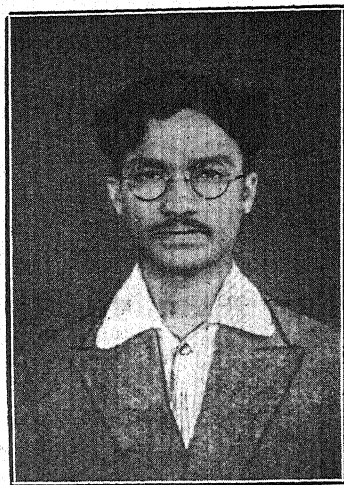
स्वर्गीय पं० पद्मसिंह शर्मा

हिन्दी-सन्सार आज भी उस ज़माने को भूला नहीं है,
जब आपकी समालोचनाओं ने एक तूफ़ान-सा खड़ा
कर दिया था। यदि हम आपको हिन्दी के
गुरु द्रोणाचार्य कहें तो कोई अत्युक्ति न होगी।

श्री सुमित्रानन्दन

[एक शब्द-चित्र]

(पहली झलक)

[जगदीश चन्द्र माथुर]

ला तरुण ! पावन,
अबोध नन्हा-सा उर
लेकर जग-जीवन की
अनुभूति करता है।
निसर्ग की क्रोड़ में
आह्लादित, स्वच्छन्द,
विचरण करने वाले
मृगशावक-सा इधर उधर दौड़ता है।
आदर्शों की कस्तूरी की सुगन्धि उसे मत्त
किये देती है; अरमानों से भरा हृदय
उसमें अपूर्व उत्साह का संचार कर
देता है—

“मैं प्रेमी उच्चादर्शों का,
संस्कृति के स्वर्गिक स्पर्शों का,
जीवन के हर्ष-विमर्शों का,
लगता अपूर्ण मानव-जीवन,
मैं इच्छा से उन्मन-उन्मन।”

परन्तु नैतिक जीवन में आदर्श-प्राप्ति
सम्भाव्य नहीं। स्वप्न भावुक हृदय को
आदर्शों के इंदु की ओर संकेत करते हैं,

परन्तु जग-जीवन की कठोर अनुभूति, उसे
पुनः व्यथित कर देती है।.....

भावुक हृदय जग-जीवन की
वेदना-मिश्रित अनुभूति से अधीर हो उठता
है; एक अज्ञेय तड़पन से वह व्यथित हो
जाता है। उसके प्राणों का स्पन्दन एक
मधुर संगीत के रूप में—विश्ववेणु
के तुल्य—दिङ्मण्डल को मुखरित करने
लगता है। कवि के अर्द्र हृदय से वेदना-

मय रागिनी फूट निकलती है—

“आह, यह मेरा गीला गान !

वर्ण वर्ण है उर की कम्पन ,

शब्द शब्द है सुधि की दंशन ;

चरण चरण है आह ,

कथा है कण कण करुणअथाह ;

बूंद में है वाइव का दाह !”

करुणार्द्र कवि ‘पल्लव’ के रूप में
अपना वेदनामय संगीत विश्व को भेंट
कर देता है !

(दूसरी भलक)

पा

वन प्रकृति के अंचल
में कवि की प्रतिभा
को आश्रय मिलता
है—

“वहीं उन पेड़ों में अज्ञात,
चाँद का है चाँदी का वास,
वहीं से खद्योतों के साथ,
स्वप्न आते उड़ उड़ कर पास;
इन्हीं में छिपा कहीं अनजान,
मिला कवि को निज गान ।”

समय उसकी भावनाओं को प्रौढ़ता
प्रदान करता है ; अनुभूतियों की
आवृत्ति प्रथम पीड़ा के लिये मरहम
का काम करती है—

“दुःख-दावा से नव-अंकुर
पाता जग-जीवन का बन,
करुणाद्रि विश्व की गर्जन,
बरसाती नवजीवन कण !”

वय की वृद्धि के फलस्वरूप विचार
परिष्कृत हो जाते हैं, सौन्दर्य और
आदर्श की खोज का निष्कर्ष कला के
एकांगीपन में ही प्रस्फुटित नहीं होता।
पहली खोज जीवन के अतल सागर में
भावुकता से उद्वेलित हिलोर की खोज
थी, यह दूसरी, बुदबुद की खोज है—

“कँप कँप हिलोर रहजाती—
रे मिलता नहीं किनारा,
बुदबुद विलीन हो चुपके,
पा जाता आशय सारा ।”

परिमार्जित विचार-शैली जग-जीवन
के दिग्दर्शन को धुँधला करने वाले
कुहरे को चीर कर दृष्टिकोण को
ज्योतिर्मय करती है। तारुण्य की
अस्थिर वृत्ति अभाव के सूनेपन को
आवश्यकता से अधिक महत्त्व देती
थी। अब प्रौढ़ता के परिपक्व विचार
उसमें ही नव-आशा की स्फूर्ति को ढूँढ़ते
हैं। यदि मानव-उर की अभिलाषाएँ
उसकी हृदय-वीणा को झंकृत करती हैं,
तो उसकी निराशा को भी वह अपनी
ही समझता है; यदि विश्ववेदना उसे
द्रवित करती है, तो सांत्वना के साधन
पाने में भी वह कुछ कमी नहीं उठा
रखता। धूप-छाँह के ताने-बाने में न
तो धूप की देदीप्यमान चमक से ही
चकाचौंध हो, वह अंधकार को विस्मृत
कर जाता है, और न छाँह की शीतल,
पर निराशामयी मलिनता में अपने को
निमज्जित कर देता है। चुभने वाले
कण्टको की कटु अनुभूति पुष्प के
नैसर्गिक सौन्दर्य को भुला नहीं देती—
वह दोनों को देखता है और इसीसे
उसके काव्य का कलात्मक सौन्दर्य अब
अधिक विवर्धित हो जाता है। वह
अश्रु में हास देखता है, मृत्यु में नव-
जीवन-दान और दुःख में सुख ! सुख-
दुःख की अन्योन्याश्रय रश्मियों से
विविध रंगों में अनुराजित हो, कवि के
अंतर्तम कोरों से निःसृत भावों की शुभ्र,
अमलिन निर्झरिणी भावुक हृदय-प्रदेश

को आपलवित कर देती है । कैसी
कर्णप्रिय है वह कुदुक ! कैसा गम्भीर है
उसका संदेश !

“ अविरत दुःख है उत्पीड़न,
अविरत सुख भी उत्पीड़न ;

दुःख-सुख की निशा-दिवा में,
सोता-जगता जग-जीवन ।”
कवि एक मधुकर की भांति “गुंजन”
के रूप में अपनी अमर निधि भेंट
करता है !

(तीसरी भलक)

प्रा तः का मनोरम सौन्दर्य !
सस्मित मुकुलों पर
मोतियों की आभा ! कनक-
किरणों द्वारा बालपल्लवों का मौन
चुम्बन ! कवि को अनन्त सौन्दर्य का
एक विशाल महासागर लहराता हुआ
दृष्टिगोचर होने लगता है । उस
महासागर की चंचल तरल तरंगें
आल्हादित हो गा उठती हैं—

“अपने ही सुख से चिर चंचल,
हम खिलखिल पड़ती हैं प्रतिपल,
जीवन के फेनिल मोती को—
ले ले चल करतल में टलमल”

अब कवि की दृष्टि संसार को
चिदानन्द-मय रूप में देखती है । वह
कहता है—

सुख-परिमल पुलकित दिशि-अंचल
निखिल प्रेम मधुमय अन्तस्तल !

मधुरस-पूरित मुखरित प्रतिपल,
विशद विश्वमधुमय गृह-अविकल”

तरुण प्रेम-सी अधीर, सौन्दर्य-
स्वप्न-सी श्रीमयी और सुनहरी उषा-सी
उमंगपूर्ण विश्व-सुषमा में अनिर्वचनीय
सम्मोहन है । कवि हासलासमय

जीवन की इन नव-रंगरलियों में इतना
तन्मय हो जाता है कि उसकी कल्पना
एक नवीन जगत बनाने में लीन हो
जाती है—वह जगत जिसमें—

“ वृंत-शयन हो तुहिन-चयन हो !
मधुर मलय मधुमय गुंजन हो !!
नव बचपन हो, नवयौवन हो,
क्रीड़न, आलिंगन चुम्बन हो ॥ ”

उसकी ‘इच्छाओं की मधुपावलियाँ’
उसके विस्तृत आशांचल को इतना
विशाल बना देती हैं कि फिर उसके दृग
सजल नहीं रहते, उनमें तो नवपुग
का अमर प्रातः हँसता रहता है, उनमें
तो अविराम प्रेम की आभा नर्तन करती
रहती है, उनमें तो स्नेह, सहानुभूति
एवं समत्व का नवीन प्रकाश
झिलमिलाता रहता है । सुख-सौरभ
से सुवासित उसका काल्पनिक जगत,
जिसका उत्पादन उसके मनोलोक से
हुआ था, स्वयं सत्यं, शिवं, सुन्दरं के
अनुरूप हो जाता है । यही क्यों, उसे
तो केवल अपना मनोराज्य ही
सत्य प्रतीत होता है, शेष सब मिथ्या !
उसका छाया-जगत पार्थिव हो जाता है
और पार्थिव जगत छाया ! संसार जिसे

मिथ्या कहता है, जग-जीवन जिसे आदर्शों की अस्फुट मादकता कह कर दुतकारता है, वही, —हाँ वही चिरमंगल-मय, आशा और इच्छानुराग से समुल्लसित 'स्वर्ग-मर्त्य-विभ्रम रूप प्रेम' मय चित्र—उसको सजीव प्रतीत होने लगता है। जीवन का समस्त माधुर्य एवं प्रेम संकुलित हो उसे अपने में लय कर लेता है। मंगलमय

सच्चिदानन्द परमेश्वरत्व की झीनी झीनी नीहारिका-सी छाप उसकी भावनाओं को इतना प्रभावित कर देती है कि अग-जग में उसे सुख का विपर्यय दीख ही नहीं पड़ता। उमंग, उत्साह, आशा एवं सौन्दर्य का अखण्ड साम्राज्य उसे विमुग्ध कर लेता है। ज्योति-शिखा का अनन्य पुजारी एक टक उसके दर्शन में तल्लीन रह कर चारों ओर आवृत्त तिमिर में भी उसी प्रकाश-पुंज की ज्योतिर्मयी प्रतिच्छाया देखता है। आनन्द से विभोर हो, वह गा उठता है—

“ चिर महानन्द के पुलकों से,
झर झर नित अगणित लोक निचय,
नाचते शून्य में समुल्लसित,
बन शत शत सौरचक्र निर्भय।—
चिन्मय प्रकाश से विश्व उदय,
चिन्मय प्रकाश में विकसित, लय।”

कवि की तीसरी भेंट 'ज्योत्सना' से सम्पूर्ण हिन्दी-सन्सार उद्भासित हो उठता है।

श्री सुमित्रानन्दन पन्त

* * *
यही श्री सुमित्रानन्दन पन्त हैं! 'पल्लव',
'गुंजन' और 'ज्योत्सना' के रूप
में उनकी अपूर्व प्रतिभा का किस

* * *
प्रकार विकास होता गया है, यही
दिखाने का ऊपर प्रयास किया
गया है। 'ज्योत्सना' के प्रकाशन

के उपरान्त हिन्दी-संसार को विदित हो गया कि आँसुओं की बाढ़ के बीच मुस्कान का एक अचल टीला भी खड़ा हुआ है। सत्य तो यह है कि गीत-काव्य-काल के कवियों में यदि कोई आशावादी कवि है तो वे हैं पन्त जी।

मुझ से पन्तजी पर 'कुछ' लिखने के लिये कहा गया था। पन्तजी की प्रतिभा इतनी विकसित और सर्वतोन्मुखी है कि उसका विश्लेषण संक्षेप में करना दुस्तर है। यहाँ केवल

कवि को प्रतिभा के बाह्य पहलू के सिंहावलोकनार्थ कतिपय शब्द-रेखाओं से अस्फुट-सा चित्र खींचने का प्रयत्न किया गया है। हमने उन्हें एक प्रशंसक की दृष्टि से देखा है, समालोचक की दृष्टि से नहीं। और हमारा तो विश्वास है कि उनके काव्य पर समालोचक-चित्त वक्र-दृष्टि डालना किसी निर्मम हृदय के लिये ही सरल प्रतीत हो सकता है।

'पन्त' में हिन्दी के अरमान केन्द्रित हैं, अतः हम उनका समादर करते हैं।

हिन्दी में नीर-क्षीर-विवेचन

शिवदानसिंह चौहान

लेखक

ति-ग्रन्थों की परिभा के अनुसार साहित्य के विशेष गुण और दोषों के निरूपण करने को ही समालोचना कहा जाता है। पंडित रामचन्द्रजी

शुक्ल ने इस आलोचना-पद्धति को "रसात्मकं वाक्यं काव्यं" के व्यापक सिद्धान्त पर वैज्ञानिक रूप देने की अनुकरणीय चेष्टा की है। अधिक स्पष्ट रूप से हम कह सकते हैं कि समालोचना से हमारा तात्पर्य अपने अंतःप्रदेश में उत्पन्न उस विशेष

अवस्था के प्रकटीकरण से है, जो किसी रचना के गुणावगुणों के प्रभाव से हमारे हृदय पर अतिरंजित हो जातो है। उस विशेष अवस्था की अभिव्यंजना इतनी स्पष्ट होनी चाहिए कि पाठक के हृदय पर आलोचक की भावनाओं का ठीक ठीक अक्स उतर आये। आलोचना का व्याख्यात्मक, निर्णयात्मक, मनोवैज्ञानिक, ऐतिहासिक तथा अन्तर्वृत्ति-प्रकाशन आदि आदि अनेकों शैलियां चल पड़ी हैं, परन्तु यह किसी एक दृष्टिकोण पर ही आधारित हैं। अतः इन सब का समन्वित एवं सामंजस्ययुक्त स्वरूप ही प्रारम्भिक समालोचक के लिये ग्रहणीय है।

साहित्य के मार्ग-निर्दर्शन में तथा उसे सुव्यवस्थित रूप प्रदान करने में समालोचना का प्रधान हाथ माना जाता है। यह कथन कुछ अंशों तक सत्य है। पर समालोचना से ही सत्साहित्य की वृद्धि तथा निर्माण का स्वप्न देखना उचित नहीं। समालोचना का उद्देश्य दूध का दूध और पानी का पानी कर देने का है—न दूध के निर्माण करने का और न पानी के नष्ट करने का ! उसका उद्देश्य केवल यह है कि जो गुण हैं, उनके प्रकाश में लाकर साहित्यिकों से उनका अनुकरण करने की आशा करें और जो असत्य और कुराचिपूर्ण, निम्न श्रेणी का साहित्य है, उससे उन्हें बचने के लिये सावधान करदे।

इन बातों से यह लक्षित हो जाता है कि समालोचकों का क्षेत्र अत्यन्त व्यापक और उनका कर्म बड़ा अधिकारपूर्ण है। समालोचक के लिये जौहरी

की-सो परख और न्यायाधीश की तरह द्वेष-रहित समदृष्टि की अनिवार्य आवश्यकता है। समालोचक वही हो सकता है, जिसकी दृष्टि सूक्ष्म हो और जो साहित्यकार की अन्तर्वृत्तियों का उद्घाटन करने की क्षमता रखता हो, तथा जिसका हृदय इतना शुद्ध, एवं केमल हो कि उस पर साहित्य की विशेषताओं के प्रभाव का यथोचित निर्वाह होता जाये, और जो उस प्रभाव का स्पष्ट निरूपण कर सके। समालोचना 'तेली के हाथ से तमोली का काम' नहीं है। वह तो साहित्य के अनुरूप ही भाव-विज्ञान है। अतएव साहित्य का विश्लेषण करने वाले समालोचकों की दृष्टि में इतना प्रौढ़ता होना चाहिये कि वह शीघ्रही किसी के बाह्याडंबर से प्रभावित न हो सके। "जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूर्ति देखी तिन तैसी," का सिद्धान्त यद्यपि समालोचक के अन्तःकरण से एकान्त निराकृत नहीं हो सकता, तथापि उसे नियंत्रित करके मर्यादित तो करना ही चाहिये। क्यों कि इस पर आधारित समालोचनाओं में इतना असामंजस्य उत्पन्न हो जाता है कि सधारण पाठक समुद्र में उड़ते पक्षी के समान हो जाते हैं। गेटे शेक्सपियर को सर्वश्रेष्ठ नाटककार घोषित करता है, मगर टालस्टाय ? वह उसे नाटककार तक स्वीकार करने को तैयार नहीं। पाठक के लिये कितनी असुविधा और कौतूहल का विषय होगया ?

* * * *

हिन्दी में आज-कल प्रतिदिन समालोचकों के जत्थे में नये नये

रंगरूट आलोचक भर्ती होते जाते हैं। यह उत्साह हिन्दी के सौभाग्य का विषय है। परन्तु अधिकारी समलोचक थोड़े ही हुए। आचार्य महावीर प्रसाद द्विवेदी ने भाषा की शुद्धता के दृष्टि में रख कर नवीन लेखकों को शुद्ध लिखना सिखाया। आपकी आलोचना में विचार स्वातन्त्र्य का प्राधान्य था। इसके अतिरिक्त उनमें एक महान् गुण यह था कि वह गुण-दोष का सौम्य विवेचन कर ही शान्त नहीं हुए, वरन् गुण को अपनी समस्त शक्ति से प्रोत्साहित करते रहे। इस कारण द्विवेदी जी के प्रयत्न से हिन्दी को महान् साहित्यिकों के दर्शन हुए। पंडित रामचन्द्र शुक्ल ने सूर, तुलसी और जायसी के साहित्य-सागर का मन्थन कर वह सुधा निकाली कि आज भी लोग उसका पान कर अपनी कृतज्ञता प्रकाशित करते हैं। उनका यह कार्य जितना स्तुत्य है, उतना ही हिन्दी के गौरव का वर्धक! हाँ 'हिन्दी-काव्य में रहस्यवाद' लिखकर आपने नवीन युग के छायावादी कवियों पर कड़े कड़े आक्षेप किए। तथापि 'शुक्ल' जी के गम्भीर, विश्लेषणात्मक, संयत, परिपुष्ट, और व्यापक समालोचनादर्श ने हिन्दी में सत्समालोचना का एक उज्ज्वल पृष्ठ खोल दिया है। पंडित पद्मसिंह शर्मा को तुलनामक समालोचना अपने ढंग की निराली हुई। उनकी शैली नवीन थी, दृष्टिकोण मौलिक था। उनकी विवेचन-शैली में न तो गम्भीरता थी, और न संस्कृत शब्दों की भरमार! किन्तु वह इतनी मनोरंजक थी कि परिमित ज्ञान वाले

भी उसका अनानन्द उठा सकते थे। उनकी शैली में गजब का प्रवाह था। उनकी समालोचना का हिन्दी साहित्य में एक विशेष स्थान है। वह समालोचना जैसी गम्भीर तथा मनन करने की वस्तु का कलेवर इतना चटकमटक-दार रखते थे, कि सभी उस ओर आकर्षित हो जाते थे। उस चटकमटक में भी कलाकार की कला अन्तर्लक्षित थी। उनके पश्चात् उनकी शैली का अनुकरण करने की किसी ने क्षमता न दिखाई। हर्ष का विषय है कि पंडित वैङ्कटेश नारायण तिवारी ने अब इस ओर सफल प्रयास करके हमारी आशा को पल्लवित किया है। बाबू श्याम सुन्दर दास, मिश्र बन्धु, लाला भगवानदीन तथा पदुमलाल पन्नालाल बख्शी आदि हिन्दी के समालोचकों ने भी समालोचना का गम्भीर आदर्श हिन्दी-भाषा के सामने रक्खा है। बाबू साहब की समीक्षा शैली बड़ी सतर्क और गवेषणा पूर्ण होती है। मिश्र बन्धुओं ने समालोचना को साहित्यिक स्वरूप देने का खूब प्रयत्न किया है। लाला भगवानदीनजी रस और अलंकारों की पद्धति पर ही साहित्यिक-विवेचना करते थे। पदुमलाल पन्नालाल बख्शी ने बहुत कुशलता-पूर्वक समालोचनादर्श की रक्षा की है। आपकी आलोचनाएँ संयत और भावुक होती हैं।

यह तो हुई, हिन्दी के अधिकारी आलोचकों की बात। परन्तु हिन्दी में आज कल चने के खेत में बथुआ की तरह अनेकों अनधिकारी समालोचक भी घुस गये हैं, जो कि रागद्वेष के

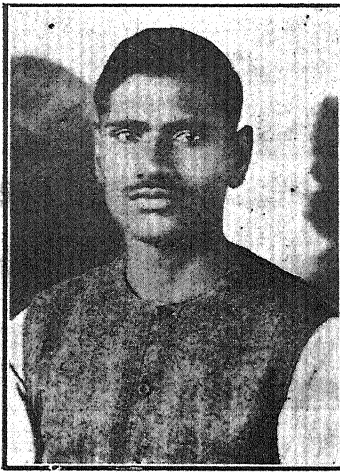
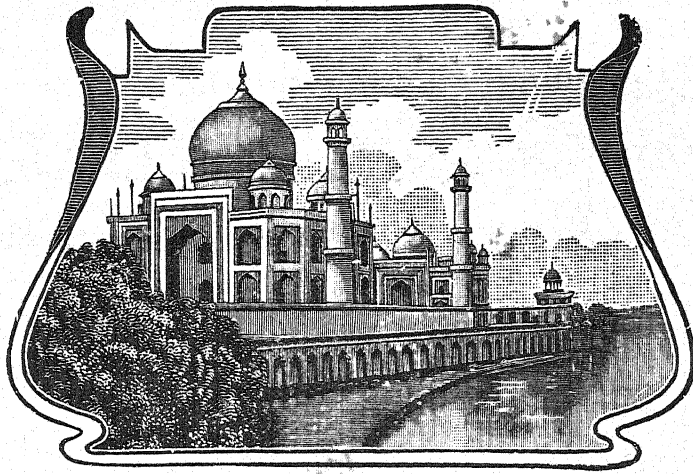
आधीन होकर अपनी ही रुचि के अनुसार एक को आसमान पर चढ़ा देते हैं, तो दूसरे को पाताल में रहने का भी स्थान नहीं देते। सत्य तो यह है कि न तो उनके विचारों में प्रौढ़ता है, और न लेखनी में संयम। ऐसी दशा में उनसे सत्समालोचना की आशा करना विडम्बनामात्र है। महाकवि पोप ने एक बार कहा था कि जब हम कवि नहीं हो सकते तो आलोचक बन बैठते हैं। यह युक्ति चाहे तर्क के सिद्धान्तों पर ठीक न उतरे, तथापि इसमें सत्य का अंश अवश्य है। ऐसे कर्कश समालोचकों की आलोचनाओं में व्यक्तिगत आक्षेप और वाक्प्रहार की इतनी प्रबलता रहती है कि उससे शुभ परिणाम निकलना तो दूर रहा, उल्टे भंयकर दुष्परिणाम निकले की सम्भावना हो जाती है। महाकवि कीट्स की मृत्यु का कारण तीव्र आलोचना ही थी। क्या एक अभिमानी साहित्यिक अपनी रचना की तीव्र आलोचना देख कर मनस्ताप से पीड़ित होकर जीवन से विरक्त नहीं हो सकता? निस्सन्देह आलोचकों को इतना अधिक कटु व्यंग नहीं करना चाहिये कि हिन्दी-संसार पाण्डेय बेचन शर्मा 'उग्र' के क्रान्तिकार विचारों की जागरण-भेरी सुनने से वंचित रह जाय! उनको सहृदयता

से काम लेना चाहिये। और जीवित साहित्य कारों के विषय में तो और भी उदार दृष्टि अपेक्षित है। उनके उत्साह-वर्धन और उनकी कला के विकास का कार्य समालोचकों पर ही है। उनके साहित्य-दूषणों को नम्रशब्दों में व्यक्त करके भविष्य के लिये चेतावनी दे देना ही उदारता है। अपनी कड़ी प्रवृत्ति से कवियों को यह कहने का समय ही न देना चाहिये कि "गुन न हिरानो, गुन ग्राहक हिरानो है"

शेक्सपियर आदि कवियों की विश्वविश्रुत प्रतिष्ठा प्रो० डाउडेन आदि आलोचकों के परिश्रम का फल है, जिन्होंने "शेक्सपियर की प्रतिभा और कौशल" (mind and Art of Shaksepeare) लिख कर उसे विश्वमंच पर ला बिठाया। हिन्दी में ऐसी उत्साहवर्धिनी आलोचनाओं का अभी अभाव है। हम ऐसी प्रवृत्ति के इच्छुक हैं। अन्त में हम हिन्दी के नवीन आलोचकों से यही आशा करते हैं कि वह समालोचना के सिद्धान्तों को हृदयंगम करके, भावों की शुद्धता लेकर हिन्दी-साहित्य रत्नाकर की तह में पैठ कर छिपे पड़े रत्नों को निकालें और विश्व-साहित्य की मुद्रा में कुशलता पूर्वक अंकित करके संसार को अपनी निधि की झांकी दिखा दें!

ता ज म ह ल

राजवल्लभ ओझा

हे प्रणय-काव्य के प्रलय-काण्ड
पतझड़ के अन्तिम खिले फूल !
कितना विषाद ! कितना क्रन्दन !
अंकित तुझमें हा हन्त-शूल !
ओ श्वेत कफ़न के लगे ढेर—
मादक-कड़ियों के करुण-राग !
व्यासे नयनों की अश्रु-धार !
गर्विले जीवन के सुहाग !!
हे शाहजहां के हृदय-खण्ड—
ज्वालाओं की जलती समाधि !
'लैला' के भावों की प्रतिमा !
मानस की बिखरी विकल-व्याधि !!
नन्हा-सा कोई कवि अजान—
जब गा-उठता तब करुण गान !
विश्रुद्ध हृदय होता महान !
मिट जाते सब गौरव-गुमान !!

अन्तर्राष्ट्रीय हवाई दौड़

श्री कमलानन्द उनियाल

विज्ञान प्रकृति के अजेय कहे जाने

वाले अंगों पर किस प्रकार धीरे धीरे विजय प्राप्त कर रहा है, इसका सबसे ताजा उदाहरण हाल की अन्तर्राष्ट्रीय हवाई दौड़ है। वायुयान के वैज्ञानिक आविष्कार ने वायुमंडल पर किस प्रकार पूर्णाधिपत्य स्थापित कर लिया है यह प्रायः सभी जानते ही हैं। लेकिन अभी उस दिन जब अंग्रेजी उड़ाने स्काट ने ७० घण्टे ५७ मिनट और ३० सेकण्ड में लन्दन से मेलबोर्न पहुँचकर सारा रेकॉर्ड जीत लिया तब तो सारी दुनिया एक बारगी अचरज के समुद्र में गोते खाने लगी। कौन जानता है विज्ञान भविष्य में कौन कौन करिश्मे कर दिखावे? क्या गुब्बारे में उड़ने वाले व्यक्ति इस उन्नति की कल्पना कर सके थे? सन्सार के कई वैज्ञानिकों का तो यहाँ तक कहना है कि केवल दस या पन्द्रह साल में ही एक ज़माना ऐसा आने वाला है, जब लन्दन में रहने वाले लोग न्यूयार्क के आफ़िसों में नियमित रूप से दस बजे पहुँचकर शाम को सात बजे फिर लन्दन आ सकेंगे! भला बतलाइये, अचरज का भी कोई ठिकाना

है? लन्दन निवासियों के लिए न्यूयार्क बाज़ार की तरह हो जाय, इसे सोचकर किसकी आँखें आश्चर्यमिश्रित भावों से चमक न उठेंगी?

वस्तुतः अन्तर्राष्ट्रीय हवाई दौड़ एक ऐसी महत्वपूर्ण घटना है, जो वैज्ञानिक दृष्टिकोण से अपना एक विशेष स्थान रखती है। इस विश्वविख्यात वायुयान-प्रतियोगिता के सम्बन्ध में कुछ विशेष जानकारी कराना यही इस छोटे-से लेख का उद्देश्य है। यह प्रतियोगिता

आस्ट्रेलिया के मशहूर शहर मेलबोर्न के शताब्दि-समारोह की स्मृति में की गई थी। इसमें पन्द्रह हजार मुद्राओं के जा पुरस्कार रखे गये थे, वे आस्ट्रेलिया के एक धनी चाकलेट के व्यापारी सर मेकफर्सन राबर्टसन की दृष्टा के फल थे। जब पहले पहल इस दौड़-प्रतियोगिता का प्रस्ताव किया गया तो इसका खण्डन और मण्डन दोनों खूब हुआ। श्री० फाकर आदि कई उड़ाके इसके खिलाफ़ थे और कर्नल फिट्ज़मारिस आदि लोग इसके समर्थकों में थे। कई दिनों तक तर्कवितर्कों के पश्चात् प्रतियोगिता करने का तय किया गया। निश्चय किया गया कि लन्दन से मेलबोर्न तक पाँच ठहरने के स्थान बग़दाद इलाहाबाद, सिंगापुर, डारविन और चार्लिबिले हों।

आशा थी कि सन्सार के सर्वश्रेष्ठ उड़ाके इस प्रति योगिता में भाग लेंगे लेकिन ऐसा न हो सका। श्री० बिलिपोस्ट, श्री० उल्म, सर एलन काभम आदि कई प्रसिद्ध उड़ाकों ने इसमें भाग नहीं लिया। कर्नल फिट्ज़मारिस ने भी ऐन मौके पर जवाब दे दिया। खैर, उयों त्यों ता० २० अक्टूबर १९३४ को सबेरे ६½ बजे २० हवाई जहाज धड़धड़ाते हुए लन्दन के हवाई अड्डे से मेलबोर्न की ओर उड़ चले।

* * * * *

इलाहाबाद की जनता प्रातःकाल से ही बमरौली के हवाई अड्डे पर एकत्र हो गई थी। बड़ी ज़बर्दस्त भीड़ थी।

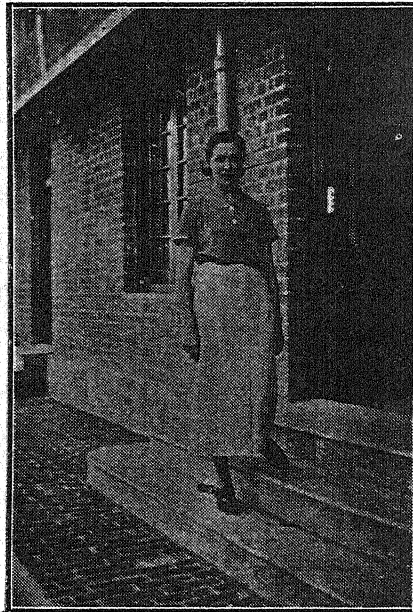
सब लोग एकचित्त से आकाश की ओर टकटकी लगाये खड़े थे! जनता के मनोरंजनार्थ अधिकारियों ने कुछ कौतुकी वायुयान पहले से इसलिये मँगा लिये थे, ताकि वे अवकाश के समय कुछ खेल दिखा कर दिलबहलाव

विजयी उड़ाका स्काट

कर सके। मध्याह्न के समय कराँची से समाचार आया कि अभी तक श्री० जे० मोलीसन का जहाज सर्वप्रथम है। आपके साथ श्रीमती मोलीसन भी थीं। श्रीमती मोलीसन बड़ी साहसी उड़ाकू स्त्री हैं। आप इस दौड़ से पहले भी एक मर्तबा इंग्लैण्ड से आस्ट्रेलिया तक उड़ चुकी हैं। उस समय आप मिस एमी जानसन के नाम से प्रख्यात थी। कराँची तक सर्व प्रथम आने पर आशा यही की जाती थी कि मोलीसन-दम्पति सर्वप्रथम मेलबोर्न पहुँचने में

सफलीभूत हो जायेंगे। पर ईश्वर ने उनका साथ न दिया। अभाग्यवश करांची में आकर उनका जहाज़ बिगड़ गया। घंटों पेशान होने के बाद वे करांची से इलाहाबाद की ओर उड़े। पर कुछ ही दूर आने पर फिर करांची लौटना पड़ा क्योंकि हवाई जहाज़ का इंजिन बराबर काम नहीं करता था।

श्रीमती मोलीसन

जब इलाहाबाद में मोलीसन दम्पति के वापस करांची लौट जाने का समाचार आया तो जनता बड़ी निराश हो गई। अस्तु, तो भी वह आकाश-मंडल की ओर एक दृष्टि से निहार रही थी। भास्कर की किरणें बड़ी प्रखर थी, पर सब इतने उत्सुक थे कि किसी ने भी अपनी नज़र आसमान से पृथक न की। मध्याह्नोत्तर पौने तीन बजे के करीब एक लाल वायुयान

आता हुआ दिखाई दिया। आँखों के सामने एक चित्र-सा खिंच गया। थोड़ी ही देर में वह मनोहर लाल मशीन ज़मीन पर आ गई। जहाज़ आकार में छोटा होने से बड़ा सुन्दर लगता था। स्काट और केम्पबेल इस हवाई जहाज़ का उड़ा रहे थे। एक घन्टा ठहर कर यह हवाई जहाज़ फिर सिंगापुर की ओर उड़ चला !

दूसरा वायुयान जिसका श्री० पार्मेण्टियर और श्री० माल चला रहे थे, करीब पौने आठ बजे रात को पहुँचा। यह जहाज़, जिसका नाम डगलस डी० सी० था, बड़ा पुराना था और हालेण्ड से बटेविया तक नियमित रूप से चला करता था। इस समय भी इसमें तीन मुसाफिर और बटेविया आदि डच उपनिवेशों की डाक थी। दौड़ में यात्री ले जाने का कार्य बड़ा साहसपूर्ण और खतरनाक होता है।

तीसरा जहाज़ भी, जो इलाहाबाद उतरा, डच लोगों का था। पर दुर्भाग्य से ज़मीन पर उतरते समय उसका कुछ भाग टूट कर बेकार हो गया। इसके विश्वविख्यात वायुयान-चालक गेसेन्डोरफर को अपनी यात्रा यहीं समाप्त कर देनी पड़ी। चौथा वायुयान श्री० रास्को टर्नर का था। ये उचित समय पर बमरौली के नपा सके फलतः देरी हो गई। इसी समय जे० मोलीसन का जहाज़ भी इलाहाबाद आ पहुँचा पर फिर टूट गया। अतः इनके भाग्य की यहीं इतिश्री हो गई ! स्काट सिंगापुर तक कहीं भी भूमि पर नहीं

उतरा। कुछ देर रुक कर वह आगे बढ़ चला। इधर पार्मेण्टियर तूफान में हो रंगून से चल पड़ा। जब पार्मेण्टियर का जहाज सिंगापुर से रवाना हुआ तो स्काट का जहाज टिमोर समुद्र पर था। इसी बीच यकायक स्काट के जहाज का एक इंजिन बिगड़ गया। यहाँ स्काट ने बड़े साहस से काम लिया। वह एकही इंजिन पर उड़कर किसी तरह डारविन पहुँच गया। तुरंत इंजिन की मरम्मत होने लगी। सौभाग्य से उसका इंजिन ठीक हो गया और वह पार्मेण्टियर के डारविन पहुँचने के पहले ही वहाँ से रवाना हो गया। इधर रास्को टर्नर भी रंगून से सिंगापुर के लिये चला। सिंगापुर पहुँचने पर उसे ज्ञात हुआ कि स्काट और पार्मेण्टियर आगे निकल गये हैं। स्काट चार्लिविले पहुँचा और प्रसन्नता से मेलबोर्न के लिए तैयार हुआ। पार्मेण्टियर स्काट का पीछा कर रहा था। थोड़े ही अवकाश के बाद वह चार्लिविले पहुँचा। रास्को टर्नर अब तक डारविन ही पहुँचा था। स्काट जैसे ही मेलबोर्न के हवाई अड्डे पर पहुँचा, त्योही वर्षा हुई।

हर्ष ध्वनि से दिशायँ गूँज उठी। उपस्थित जनता ने बड़ी प्रसन्नता-पूर्वक स्काट का स्वागत किया। वह दुनिया का सर्वश्रेष्ठ उड़का घोषित किया गया। उसे दस सहस्र पौण्ड नक़्द और छः सौ पौण्ड का स्वर्ण-प्याला उपहार-स्वरूप प्रदान किया गया। पार्मेण्टियर द्वितीय, रास्को टर्नर तृतीय और कैथकर्ट जोन्स चतुर्थ घोषित किये गये।

सच पूछा जाय तो इस अन्तर्राष्ट्रीय दौड़ ने वायुयान-विद्या में एक नवोन युगान्तर उपस्थित कर दिया है। खेद है कि इस प्रतियोगिता में शायद किसी पूर्वीय राष्ट्र ने भाग नहीं लिया। इन पश्चिमीय साहसी उड़कों की वीरता देख कर सात्विक ईर्ष्या होने लगती है! क्या कभी वह ज़माना भी आयगा जब भारतवर्ष का कोई साहसी उड़का इस प्रकार की प्रतियोगिता में सर्वप्रथम आकर अपनी मातृभूमि का मुख उज्ज्वल करेगा? हम उस शुभ दिवस, उस आनन्दमय बेला के देखने के आकांक्षी हैं।

मैं शिशु-सा एक सरल कवि, चिर-क्रन्दन ही मेरा धन !
पतझड़ की घड़ियों में प्रिय ! कुसुमित मेरा कवि-जीवन !!

‘प्रदीप’

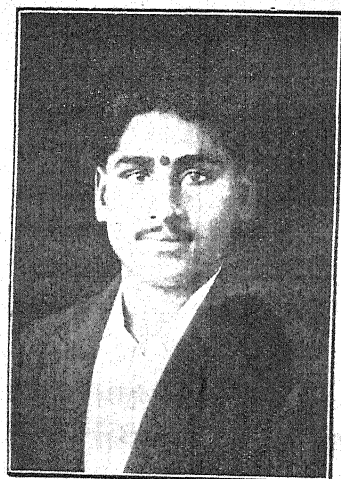
कविवर प्रसादजी

(देवीशङ्कर वाजपेयी)

“ कौन कहता है जगत है दुःखमय,
यह सरस संसार सुख का सिन्धु है”

‘प्रसाद’

कविता क्षेत्र में एक कवि की सफलता की सच्ची अभिव्यक्ति उक्त पंक्तियों में है। काल की अवाध्य धारा में बढ़ते बूढ़ते हुआ को लोकोत्तर आनन्द का सन्देश सुनाने का श्रेय कवि को होता है। प्रसादजी की यह अपूर्व कला उनके लिये साहित्य-क्षेत्र में एक अनन्य स्थान अर्जित करती है। एक ओर तो आप तिमिराच्छन्न जीवन-पथ में प्रकाश की रेखा द्योतन करते हैं; दूसरी ओर सांसारिक प्रमादों में लित मनुष्य को जीवन को नश्वरता का ध्यान करा कर उसे कर्त्तव्यपथ की ओर अग्रसर करते हैं। आपकी कविता में करुणा का पुट होते हुए भी उसमें आशा की झलक दृष्टिगोचर होती है। जीवन तो करुणा का एक संगीत है। ऐसी दशा में करुणा का पुट होना अनिवार्य है। कविता की उपादेयता इसमें है की वह वेदना की आहों से शिथिल मनुष्य को ऐसा अपूर्व उत्साह दिला सके, उसमें इतना आत्मविश्वास भर सके कि वह मरते मरते अपनी अभिलाषित वस्तु की प्राप्ति की आशा न छोड़े—

“ इस शिथिल आह से खिंच
कर तुम आओगे आवेगे,
इस बड़ी व्यथा के मेरी,
रो रो कर अपनाओगे ।”

लक्ष्य-प्राप्ति में ऐसे अनवरत प्रयास का पाठ पढ़ाने का काम प्रसादजी ऐसे कवियों का है। लौकिक कठिनाइयों तथा दुःखों की अवहेलना की शिक्षा तो अलग रही, कवि हमारे साथ साथ इस लोक से परे अन्य लोक में भी रहता है। प्रलय-काल के समय में भी सान्त्वना उसी से मिलती है। प्रलयकाल चाहे दुसरों के लिये दुःख तथा भयोत्पादक हो,

कवि उसे उन शुभ घड़ियों में गिनता है जब कि अप्राप्त वस्तु की प्राप्ति निश्चित हो जाती है। कष्ट वहीं तक है। फिर तो प्रलय के बाद वही उल्लास, मधुर गान तथा जीवन की कमनीयता !

“समहाल चल कितनी है दूर,
प्रलय तक व्याकुल हो न अधीर।”

निकृष्ट, श्रेष्ठ के सम्मिश्रण से ही तो यह मानव-जीवन निर्मित है, फिर प्रसादजी ऐसे कवि का निरीक्षण एकाङ्गी कैसे हो ?

यहाँ पर प्रसाद जी के रहस्यवाद के विषय में भी कुछ कह देना उचित होगा। इसमें सन्देह नहीं कि आप

प्रसादजी की काव्य-कला यहीं पर समाप्त नहीं होती। सुख-सुरभित जीवन-वन में विकसित कलियों—आभोद प्रभोद में लिप्त मनुष्यों—को उनके जीवन, यौवन तथा सुन्दरता की क्षण-भङ्गुरता की कितनी मार्मिक चेतावनी है—

“मत कहो कि
यही सफलता,
कलियों के लघु
जीवन की।
मकरन्द भरी
खिल जायें,
तोड़ी जायें
वेमन की।”

श्री० जयशंकर “प्रसाद”

इस प्रकार प्रसादजी ने जीवन के दोनों पहलुओं पर विचार किया है। उनके उद्गार सच्चे भावों की व्यञ्जना हैं, उनकी कविता सच्ची अनुभूति का फल है। त्रिगुण सगुण, दुःख, सुख;

प्रकृति की वस्तुओं में ईश्वर की सत्ता का दर्शन करते हैं, उस अनन्त शक्ति का पूर्ण ज्ञान न होने के कारण उसके झिलमिल प्रकाश की छटा को कभी अपने में, कभी सुदूर पाते हैं, फिर भी

आपका ईश्वर ऐसा नहीं जो सदैव निर्गुण बना रहे। समयानुसार उसे सगुण होना पड़ता है। ऐसी ईश्वरोन्मुखी धारणा प्रसादजी की ईश्वर में सच्ची लगन की परिचायिका है। यह आपनी खोज का ही फल है कि जो अभी तक अनजान-सा था, जिसकी उपस्थिति की कवि को आशा भी न थी, वह अपने ही में मिल गया—

“हृदय तू है बना
लहरियाँ खेलती तुझमें,
मिला अब कौन सा नवरत्न,
जो पहिले न था तुझमें!”
ऐसी भावना प्रसाद जी के अद्वैत-वाद की सूचक है

प्रसादजी का स्यवाद, उनका ईश्वरोन्मुखी भाव-निदर्शन ऐसा नहीं है कि वह सूचित करे कि कवि उस पार अज्ञात देश का निवासी हैं, जहाँ सभीदेवतुल्य है। यह रहस्यवादी कल्पना और सूझका फल नहीं है, यह तो एक ऐसे व्यक्ति के हृदयोद्गार हैं, जो इस संसार का निवासी है, दुर्बलताओं, सांसारिक प्रलोभनों, बुराइयों से प्रभावित होता है, जिसके पात्र, कल्पनाजगत के नहीं—इसी संसार के हैं।

करुणा रस का समावेश प्रसादजी ने जिस सहृदयता से अपनी कतिपय कविताओं में किया है, वह अद्वितीय है। कारुण्य का मानव-जीवन से अभिन्न सम्बन्ध है। जीवन का आदि तथा अवसान—गर्भ की यातनाएँ, भय आशाओं का यौवन तथा जरा-जीर्ण-शीर्ण जीवन का अन्तिम अभिनय सभी करुणा का उद्गार करते हैं। अश्रु, मोती, उच्छ्वास आदि शब्दों को बरबस

घुसेड़ना दूसरी बात है पर हार्दिक वेदना की अभिव्यक्ति नितान्त भिन्न है—

“किसके अन्तःकरण अजिर में,
अखिल व्योम का लेकर मोती,
आँसु का बादल बन जाता,
फिर तुषार की वर्षा होती।”

आपत्ति अकेली नहीं आती। विपत्ति के ऊपर विपत्ति पड़ती है यहाँ तक कि ‘अखिल व्योम के मोती’ एकत्रित हो जाते हैं—जीवन की सभी प्रतिकूल परिस्थितियाँ शूल बन कर मार्ग में उपस्थित हो जाती हैं, फिर हृदय-गगन में दुःख की घनघोर घटाएँ घिरती जाती हैं पर अभी धैर्य तथा सहन शक्ति शेष है; प्याला भरता जाता है, जलदाच्छन्न आकाश—हृदय—तिमिरमय होता है, यहाँ तक कि प्याला छलक पड़ता है। अश्रु-वूँद-मालाएँ बारि-धार-तुल्य वह निकलती हैं। सान्त्वना-प्राप्ति का और मार्ग नहीं। इसी तुषारापात से चित्त को शीतलता मिलती है। कितनी सत्यता है।

इस प्रकार प्रसादजी जीवन की अन्तरङ्ग मनोवृत्तियों का विश्लेषण करने तथा उनका चित्रण करने में पूर्ण सफल हुये हैं। कवि ने इस जीवन का पूर्ण अध्ययन किया है। कवि को स्वयं जीवन का अनुभव है। इसी मार्मिक अनुभूति का कल्पना का योग देकर कवि ने सोने में सुगन्धि उत्पन्न कर दी है। वस्तुतः प्रसाद जी हिन्दी साहित्य क्षेत्र में अपना एक निराला स्थान रखते हैं। आप पर हम हिन्दी-शाषा-भाषी-जनो को अभिमान।

جوا نی میں بہترین رہیز - پریشانی میں مونس اور رنج والہ کے اوقات میں انتہائی ہمدردی کرنے والی تھی..... ہائے -

اے صبر کی تلقین کرتے والو! ذرا سوچو اور غور کرو - کیوں نہ اس صدمہ جانکاہ سے میں دیوانہ ہو جاؤں... اے میرے ہمدرد دوستو! مجھے میرے حال پر چھوڑ دو - میرے دل پر وہ زخم نہیں لگا ہے جسکا اند مال تمہاری تسلی و تشفی سے ہوسکے - اسکو تو شاید زمانہ ہی اچھا کرے - آہ! جسکے گھر میں آگ لگ جائے وہ کیوں نہ بیقراری کے عالم میں ادھر ادھر بھاگتا پھرے - میری شفیق ماں!... میرا سرمایہ تھی جب وہ اس دار فانی سے رخصت ہو گئی!.. تو میرے سامان میں گریا آگ!... لگ... گئی - میں تباہ ہو گیا، اُف!... برباد ہو گیا... ہائے!... آنسو.....

کون ہے جو میرے اُن صدمات کا اندازہ کر سکے جو مان کی موت سے مجھکو برداشت کرنا پڑے تھیں - گویا بیک وقت میری شفیق ماں، میرا ہمدرد بابا اور میرے مہربان دوست مجھ سے کنارہ کر گئے..... ہائے!... مان!... اے مان -

آہ! اُسکے آخری کلمات اب تک میرے کانوں میں گونج رہے ہیں جو اُسنے وطن چھوڑتے وقت مجھ سے کہے تھے ”بیٹا میرا آخری وقت ہے - پردیس میں جا کر مجھ بھول نہ جانا برابر اپنی خیریت سے اطلاع دیتے رہنا..... ہائے اسکو اپنی زندگی کے آخری ایام میں بھی میوے کی فکریں گہرے دھنیں اُف کا بچہ شقی ہوا جانا.....

غرض میں وہاں پہنچا جہاں میری محبت والی ماں گوشہٴ احد میں مکتو خواب تھی... آہ میرے جذبات میں ایک تلاطم تھا، میری آنکھوں میں دنیا انداز تھی دیوانہ وار دور کو قبر سے لپٹ گیا اور اسکے بعد کیا ہوا اسکی مجھ کو مطالعہ خبر نہیں.. ہاں اسکے بعد سے لوگوں نے مجھے دیوانہ مجنوں، سودا ئی کہنا شروع کر دیا ہے... میں اب بھی دنیا کے ہر کام میں حصہ لیتا ہوں کھاتا بھی، ہوں ہنستا بھی اور دوسرے ضروریات زندگی بھی پورے کر رہا ہوں لیکن لوگ مجھ میں ایک خاص تبدیلی اور میرے حرکات و سکنات میں ایک عظیم تغیر محسوس کرتے ہیں - وہ کہتے ہیں کہ تیری ہر حرکت سے ایک اضطراب اور تیرے ہر سکون سے ایک اضطراب نمایاں ہے - وہ چاہتے ہیں اور اُنکی دلی خواہش ہے کہ مجھے بیشتر کی طرح حقیقی معنوں میں خوش و خرم دیکھیں مگر اُنسے کہہ دو کہ اُنکی خواہش پوری نہیں ہوسکتی - مجھے میرے حال پر چھوڑ دیں.. میرے لئے دنیا میں اب کوئی دلچسپی باقی نہیں رہ گئی!... اب تو صرف زندگی کے دن پورے کر رہا ہوں -

”زندگی در گردِ نم افتاد باید زیستن
شاد با گد زیستن نا شاد باید زیستن“

— موت کا خیر مقدم —

”گو رات تاریک ہے اور میرا قلب بے خوف - پھر بھی میں چراغ لیکر دروازہ کھولوں گی اور عاجزی کے ساتھ اسکا (موت) خیر مقدم کروں گی کیونکہ وہ تیرا قاصد ہے جسے دروازہ پر کھڑا ہے - میں ہاتھ جوڑ کر آنسوؤں سے اسکی پرستش کروں گی میں اپنے دل کا خزانہ اُسکے قدموں پر رکھوں اُسکی پرستش کروں گی - وہ میری صبح پر ایک تاریک سایہ ڈالے گا اپنا کام کر کے چل دیگی اور میں اس سنسان مکان میں تنہا آخری قربانی کی صورت میں رہ جاؤں گی -

پھر دوسری جگہ یوں خطاب کرنا ہے کہ -

”میری (موت) ہی وجہ سے میں نے زندگی کی بقیہیں وچین کی کھوپیاں برداشت کیں - جو کچھ میں ہوں جو میرے پاس ہے میری آرزو یہاں تک کہ میرا عشق بھی - یہ سب میرے لئے ہے - بس تیرے! ایک فیصلہ کن نگاہ اور میری زندگی ہمیشہ کے لئے تیری ہو جاوے گی - پھول گوندہ لیا ہے - دولہا کیلئے ہار تیار ہے - شادی کے بعد ”دولہن اپنا گھر چھوڑ دے گی اور اپنے مالک سے تنہا رات کے سنائے میں ملے گی -“

ایک جگہ عالم فناء کے مناظر کو خیر باد کہنے کی خواہش یوں ظاہر کرتا ہے کہ:

”آہ میری بند آنکھیں! جنت کی ضد ہے کہ صرف اُسکی (خدا) ضیا تبسم سے ہی پردہ اٹھائیں گی جبکہ وہ نیند کی تاریکی میں پیدا ہونے والے خواب کی طرح میرے سامنے آگیا ہوگا - تمام روشنیوں تمام صورتوں سے پہلے میری منتظر نکلیں اُسی پر پڑیں - میری بیداری روح کا اولین لمحہ اُسکے نظارے کی مسرت ہو اور میرا آپ میں آنا فوراً اُسکے پاس جانا ہو -

حالت انتظار میں

صبح سے شام تک میں دروازہ پر بیٹھی رہتی ہوں کہ نہ جانے کب خوشی کی گھنٹی اچانک آجائے - اسی اثنا میں مسکرا پڑتی ہوں اور گانے لگتی ہوں کہ ہوا مجھ کو کسی کی ہونے پہلوں سے لبریز کر دیتی ہے -

شمس الہ آبادی

سبب دیوانگی

”اے! مجھسی بھیانک رات اور کس غضب کی تاریکی تھی - ہاتھ کو ہاتھ سمجھائی نہ دیتا تھا - نہیں معلوم رہ گیا طاقت تھی جس نے مجھے ایسے وقت میں کمر سے نکلنے پر مجبور کیا - ایک مقناطیسی کشش تھی جو مجھے کو قبرستان کی طرف کھینچنے لگے جارہی تھی - آہ! ... میں کہاں سے وہ الفاظ لاؤں جس سے میرے درد دل کا اظہار ہو - واے ہر حال میں! کہ اپنی شفیق ماں کی خدمت اسکی زندگی کے آخری لمحات میں بھی نہ کر سکا - آہ! وہ شفیق ماں! ... جس نے میرے آرام کے لئے اپنی زندگی کو خاک کر دیا - اپنی تمام خوشبوئیں میرے وجود سے وابستہ کر دیا جو بچپن میں میری شفیق ماں -

صوفی ہے - کلام پیکرِ ہر سادہ ہے مگر تصوف کے رنگ میں دوبا ہوا ہے پھر جگہ بہ جگہ تشبیہ و استعارے نے سونے پر سہاگہ کا کام کیا ہے۔ ٹیگور کی غزلوں کے آگے شیلی (Shelley) اور جان کیٹس (Keats) (جو انگریزی شاعری کی روح ہیں) کی غزلیں ہیچ اور نقص تھرتی ہیں اُسکا ہر شعر معرفت کا راگ اور حقیقت کی عریاں تصویر ہے -

مسٹر ایٹس اُسکی نظم و نکی بابت ایک جگہ بوں لکھتے ہیں کہ ”ٹیگور کی نظموں خوشنما جلدوں میں نہ تو خاتونوں کی • ہنر کی رونق بن سکتی ہیں جنکو سوائے اُسکے کچھ نہیں معلوم کہ اپنے مضامین ہاتھوں سے ورق گردانی کرنا اور اپنی زندگی پر آہ سرد بیونا ہی مال زندگی ہے اور نہ یونیورسٹی کے طلباء ہی اُنکو اپنے ساتھ رکھیں گے کیونکہ جب اُنکو عملی زندگی بھی • دیت پر درس دیا جائیگا تو سوائے اُسکے کہ وہ ان نظموں کو بالائے طاق رکھ دیں اور کیا کریں گے - لیکن نہیں ! ایک زمانہ آئیگا کہ راستہ چلنے والے راہ میں اُنکو گنگنایا کریں گے - ملاح کشتیوں پر اُنکو الپا کریں گے - عاشق و معشوق ایک دوسرے کی محبت و انتظار و فراق میں اُنکو گائیڈ کریں گے اور حقیقی محبت کے اس طلسمی چشمہ میں جو اُنکے دلوں میں پنہاں ہے اُنکے جذبات دوب داب کر تجدید شباب کا لطف اُٹھایا کریں گے -“

”ہاتھ کنگن کو آرسی کیا“ اگر آپ ذیل ہی نظموں پر بغور نظر ڈالیں گے تو آپ کو حقیقت معلوم ہو جائیگی -“

ذیل میں شاعر خدا کو • مٹنی تصور کر کے اُسکا ہموا ہونا چاہتا ہے مگر پھر اپنی نا کامی تمنا کی حسرت یوں ظاہر کرتا ہے کہ -

میرے دل کی تمنا ہے کہ تیرے نمون کا ہموا ہو جائے

لیکن..... ایک آواز کیلئے بیکار تڑپ رہا ہے

• میں بولتا ہو..... لیکن میری آواز نغمہ کی صورت نہیں اختیار کرتی

ناچار..... عاجز ہو کر چیخ اُٹھتا ہوں

اے آقا ! توفے میرے دل کو اپنے غموں کے بے شمار پھتدوں میں اسیر کر لیا

— ایک آرزو —

میری آرزو ہے کہ کسی غیر فانی میں فنا ہو جاؤں

اُس عقیق بے پایاں غار کے پوس والے سماع خانہ (عالم فنا) میں جہاں بے طن ناردوں کا نغمہ بلند ہوتا ہے - میں اپنے دربط زندگی کو لیجائوں گا اور اُس غیر ذنی لکھن سے ملاؤں گا اور جب وہ اپنے آخری نغمہ کی سسکی ختم کر چکا ہو تو میں اپنا خمروش ساز اُسکے قدموں پر ڈال دوں گا -

روح خلش سے نجات حاصل کر رہی ہے اور چند لمحوں کے لئے بے پایاں مسرت کے مزے لیتی ہے -

عشق ! تیرے کرشمے عجیب و غریب ہوتے ہیں - سخت کمبخت وہ دل ہیں جنہیں تو نہیں ہے - تیری نیرنگیاں قابل پرستش ہیں - تجہہ میں عجیب مزے ہیں - کاش ! تو عاشقوں کو اذیت نہ دیتا تو واقعی لا جواب ہوتا - مگر نہیں میں بہت غلطی پر ہوں - تیرے لئے ان سامانوں کی اشد ضرورت تھی اگر تو ان سے خالی ہوتا تو کبھی مزہ کا نہ ہوتا نہ یوں معروف ہوتا نہ اتنا مشکل - سچ تو یہ ہے کہ تو واقعی انتخاب ہے - خدا کی قسم کسی کے درد محبت میں جو مزے آئے ہیں وہ بہت ہی پر لطف ہیں -

جمال بدایونی

ٹیگور کی شاعری پر ایک نظر

معزز ناظرین ! چونکہ ہمارے میگزین کے صفحات میں اتنی گنجائش نہیں اور نہ وقت ہی اجازت دیتا ہے کہ 'ٹیگور کی شاعری' پر پوری پوری بحث ہر لحاظ سے کی جائے اور سوانح حیات درج کئے جائیں - لہذا میں ذیل کی سطور میں اُس کے طرز کلام پر مختصر روشنی ڈال کر اُس کی شاعری کے چند نمونے پیش کروں گا جو کہ میرا اصل مدعا ہے اور پھر ٹیگور ایک بڑا شاعر ہے جس کے بارے میں بہت کچھ لکھا گیا ہے اور اگر وہی ایک راگ بار بار ادا کیا جائے تو کچھ لطف نہیں آتا -

ٹیگور کی شاعری میں تخیل کی رنگینی، مگر عمق کے ساتھ اور زبان میں فطری موسیقیت، ایک سادگی لئے ہوئے خاص جزو ہیں حقیقتاً یہی چیزیں شاعری کی جان ہیں شاعری کو جامع صفات بنانے والی اور انسانی جذبات میں ہرجان اور تلاطم پیدا کرنے والی یہی چیزیں ہیں جن سے ٹیگور کی شاعری مالا مال ہے - اُس کے کلام میں روحانیت، بدرجہ اتم موجود ہے جس کی بدولت ہندوستان کو فخر حاصل ہے اگر ایک طرف یورپ 'مادیت' کا دم بھر تا ہے تو دوسری طرف ہندوستان روحانیت کا پرستار و شیدائی ہے جس کے سامنے یورپ نے بھی اپنا سر تسلیم خم کر لیا ہے - مگر ہندوستان ہنوز اُس کی حقیقی عزت سے غافل ہے - ٹیگور کے کلام میں ہم مختلف جذبات کے فوٹو اور نیچر کی دلغریب تصویریں پائیں گے - وہ فطرتاً مناظر قدرت میں جذب ہو جا رہا ہے ناکہ اور ان کی رنگینوں میں دروب جان بولا دل لبر آ رہا ہے - وہ ایک اعلیٰ فلسفی اور ایک بڑا

چیزوں کی بھی جھلک نظر آتی ہے - یہہ دو چیزیں ہیں، اول تو معشوق کی روح کے تناسب کی ہم آہنگی کا احساس، اور دوسرے زبان حال سے فطرت خلاق کی حمد و ثنا کہ اس نے اس حسین کو پیدا کیا اور اسکا نظام در پردہ یہی مقصد رکھتا ہے کہ وہ حسین صورتیں پیدا کرے - غرض عشق پہلی منزل میں فطرت کی روحانیت کا احساس خفی اور اسکی محبت موجود ہے - معشوق ہی عشق کے اعلیٰ مدارج پر پہنچکر عاشق کیلئے حقیقت کا مظہر بنجا تا ہے -

عشق وہ محبت ہے جس میں نفسی رنگ غالب ہو اور جسکی اصل جما لیا تھی احساس ہو - جمالیاتی احساس سے مراد وہ احساس ہے جو کسی واقعی یا خیالی مشہود کے ساتھ روحانی اتحاد پر مبنی ہو - اور جس میں جسمانی لذت یا تصرف کی خواہش کا میل نہ ہو - اتحاد روحانی تخیل کے عالم میں ہو اور تصرف استعمال یا جسمانی لمس کی خواہش اس میں شامل نہ ہو -

پروفیسر سر ولیم ہیکل کا خیال ہے کہ ”نفس کی سر زمین میں جو پھول کھلتے ہیں ان میں عشق ہی سب سے زیادہ حسین ہے“ -

روحانی ارتعاش، مجاز کے پردہ میں حقیقت کی پرستش، گہرا حجاب، اپنے ناچیز ہونیکی شرم، یہہ ہیں عشق کی خصوصیات اعلیٰ -
انطون ایک عاشق کی تصویر ان الفاظ میں کھینچتا ہے -

”جب وہ عارف جو عام عینی کا غائر مشاہدہ کر چکتا ہے کسی حسن کے دیوتا کے چاند سے چہرہ میں حسن حقیقی کا جلوہ دیکھتا ہے، یا کسی قدموزوں کی دلفریبی پر نظر ڈالتا ہے تو وہ سارے بدن سے لرز اُٹھتا ہے اسپر وہی مقدس ہیبت طاری ہو جاتی ہے جو حسن مطلق کے نظارہ سے ہوتی ہے - اسوقت وہ خدائے حسن و جمال کی دل و جان سے خدمت و عبادت کرتا ہے، حسن کی کرنیں آنکھ کی راہ سے اس کے وجود میں از جاتی ہیں تب وہ پسینہ میں تر ہو جاتا ہے اور روح گر ما جاتی ہے اور ایک میٹھا میٹھا درد پیدا ہو جاتا ہے“ -

جب کبھی اسے معشوق کے حسن کا نظارہ میسر آتا ہے تو اسکی آرزو کی کلی کھل جاتی ہے حسن کی حرارت سے درد کانور ہو جاتا ہے لیکن جدا ہوتے ہی وصل کی پیاسی روح پھر تڑپنے لگتی ہے - روح کو درد جدائی بیچین کر دیتا ہے - اگر کسی چیز سے فرحت ہوتی ہے تو وہ صرف معشوق!... اور معشوق!... کی یاد ہے - لذت اور درد کے اس اتحاد سے روح اپنے آپ سے بیگانہ ہو جاتی ہے، اسپر وحشت، دیوانگی اور بیکسی چلا جاتی ہے، نترات نیند آتی ہے اور نہ دنکو آرام و چین ملتا ہے - آرزو وہاں لیجانا چاہتی ہے جہاں حسن کے مالک کو ایک نظر دیکھنے کی ترقع ہو - جب آرزو نکلنے کی راہ پالیتی ہے تب جا کر

مگر قریب ہی ایک ملکہ قہقہہ کی آواز آئی اور میں نے پاس ہی ایک 'کلی' کو جو کچھ دیر پیشتر تبسم کڈان ہوا کے جو کون سے لہرا رہی تھی کھلا ہوا پا یا ۔

میں حیران حیران - اُسے دیکھنے لگا - "کیا یہی فلسفہ ہستی ہے" - میں نے کہا - ایک چھونکا ہوا اُسے سرد کا آیا اور کلی نو شکستہ نے اثبات میں سر ہلایا -

ادریس میڈائی

عشق

عشق میں پیدا ہو جاتا ہے 'محبت کیا شے ہے' یہ عجب بات ہے کہ ہمارے لئے دنیا بھر کی خوشیاں ایک ہی شخصیت میں جمع ہو جاتی ہیں اور صرف ایک نام جو کسی حسین ہستی کو اسکی تمامی حیثیت میں پیش نظر کرتا ہے ہمیں موسیقی مجسم اور انبساط متکبر بنا دیتا ہے - صرف ایک ہی خیال ہمارے دل و دماغ پر حکومت پذیر ہو جاتا ہے -

عشق کی کوئی جامع تعریف بذریعہ الفاظ کرنا تقریباً دشوار ہے - البتہ اسکے مشاہدہ کیلئے نظام کائنات پر ایک شاعرانہ نظر ڈالنے کی ضرورت ہے - اسکی اہمیت کا اندازہ اس سے ہو سکتا ہے کہ انلاطون کا فلسفہ عظیم بڑی حد تک کیف عشق ہی پر مبنی ہے - عشق میں اور ماں باپ بہن بھائی کی 'محبت' میں یا اس محبت میں جسکی تین مذهب کرتا ہے امتیاز کرنا بہت آسان ہے - عشق کی بنیاد نہ تو اتحاد خون پر ہے اور نہ مذہبی احساس پر

'عشق' نام ہے کسی حسین چیز کی محبت کا جسکی ابتدائی منزل یہہ ہے کہ کسی انسان کے خوبصورت جسم میں حسن کی جھلک نظر آئے - ار تھا کی بلند تر منزل میں عشق خالص روحانی حسن کی محبت بن جاتا ہے -

گو تھے کے خیال کے مطابق کائنات میں ایک ابدی حسن ہے جو ہر جگہ کار فرما ہے جو انسان کو پست، مادی زندگی سے، بلند، روحانی حیات سرمدی کی طرف کھینچتا ہے - اسکی جھلک عاشق صادق کو اپنے معشوق کے حسن میں نظر آتی ہے اور اگر انسان کی زندگی شہوانی لذات میں پھنس کر نہ رہتا ہے تو اس مجازی عشق کے ذہن سے وہ بام حقیقت تک پہنچ سکتا ہے -

کسی حسین جسم کے عشق میں بظاہر انسان محض شباب کی ایک جیتی جاگتی تصویر کے مشاہدے سے مسحور ہو جاتا ہے، لیکن اس مشاہدہ میں زیادہ گہری

بے ثباتی زندگی

خوش قسمتی کہنے یا اتفاق سے تعبیر کیجئے سیر کی غرض سے میں ایک باغ پر بہار میں پہنچا اور جب ایک جانب 'نکاح' دو زائے تو در در تک گل ہاے "نرگس" کو کہلا ہوا یا جو ہوا کے سبک جہونکوں سے عالم بے اختیار ہی میں جہوم رہے تھے۔

"نرگس ہے" میں نے کہا اور لیجئے حالت بیخودی میں اُس سے میں ہمسلم ہو رہا تھا اور جانے میرا وہم تھا یا کیا اُس نے (نرگس کے ایک پھول نے جسکی طرف دیکھ کر میں نے مندرجہ بالا الفاظ ادا کئے تھے) آنکھوں * ہی آنکھوں میں مجھے جواب بھی دیا "اے! گلشن خوبی کی زینت کو دو بالا کر نے والے نرگس کے پھول! تو یوں آنکھیں پھاڑے بس چیز کو دیکھ رہا ہے کیا کسی کا انتظار ہے یا کوئی ایسا نظارہ ہے جو نظر مردم سے پوشیدہ مگر تجھ پر ہویدا ہے جسکی بناء پر پلک مارنا ناگوار اور نظر جھکاتا دو بہر ہے۔"

نرگس کا پھول خاموش تھا - وہ برابر چشم حیرت زاسے باغ کی جانب دیکھ رہا تھا مگر جواب سوائے گہرے سکوت کے اور کچھ نہ تھا - میں نے پھر پوچھا -

اے گلشن رنگ و بو پر نکاح غنر دالنے والے گل نرگس! سیکڑوں آدمی اس باغ کی سیر کرتے آتے ہیں اور وہ سب تیری نظروں کے سامنے سے گزرتے ہیں - کیا تو نے کبھی اُنکے فلسفہ زندگی پر بھی غور کیا اور اگر غور کیا بھی تو کس نتیجہ پر پہنچا -

مجھے چشم حیرت اور زیادہ کشادہ ہوئی معلوم ہوئی گو یا دلیل تھی اس امر کی کہ 'ہاں' ‡

"وہ کس طرح" میں نے دریافت کیا -

ساتھ ہی وہ پھول مرجھا گیا اور میرے دیکھتے ہی دیکھتے نڈھال ہو گیا - زندگی کا نشان بھی باقی نہیں رہا -

ایک 'انسو' ڈھلک کر میرے رخسار پر آ رہا

* گل نرگس کے آنکھوں ہی آنکھوں میں جواب دینے سے یہاں خاص رعایت مقصود ہے جو عبارت کی دل کشی کو بڑھا دیتی ہے -

† نرگس کے پھول کو چشم حیرت قرار دیا -

‡ یہ پھول کی شگفتگی کی وہ انتہائی حد تھی جس کے بعد اُس کا مرجھا جانا امر لازم تھا -

دیتے ہی تعجب سے کہنے لگے ”کون؟“ اخلاہ سمیع الدین حیدر صاحب ہیں! ارے یار تم کہاں آدھے؟“ ”مجھے ان کے تجاہل عارفانہ پر غصہ آ رہا تھا کچھ ہنسی بھی۔“ آخر حضوت پھر بولے ”ارے بیٹی اگر آنا تھا تو مجھے خبر تو کر دیتی ہوتی۔ میں اسٹیشن پر آ جاتا۔“ ”مجھے ان کے بننے پر جھنجھلاہٹ سی سوار ہو گئی۔ لیکن مجھے ان کے مذاق میں ایک خاص لطف آ رہا تھا۔ چپ رہا کبھی کبھی جی میں تو آیا کہ کہہ دوں ”کسیکی جان گئی آپ کی ادا تھری۔“ لیکن کچھ ایسی ہی بات تھی جو میں چپ تھا۔ مگر برج موہن صاحب کی اسوقت بن آئی تھی۔ فقیرے بہ فقیرے چھانت رہے تھے۔ فرمانے لگے ”پہلے آدمی! یہہ بد حوا سی کدوں چھائی ہوئی ہے؟ زرہ اپنی صورت تو آئینہ میں دیکھنا۔ اچھا جائے غسل کر کے زرہ آدمی کی صورت نو بن لیجئے۔“

ان کے کہنے سے مجھے بھی کچھ خیال ہوا۔ آئینہ میز ہی پر رکھا ہوا تھا۔ اب جو اپنی صورت آئینہ میں دیکھتا ہوں تو اچھل ہی پڑا۔ ہائیں! بالکل ”بابا جی پھوٹیا“ گردنے پر پتہ کر بالوں کو ضعیفی سے پیدستو ہی سفید بنا دیا تھا۔ صورت ایسی عجیب و بے رنق کہ کچھ نہ پوچھتے۔ بچپن میں تو ہم ”بابا جی پھوٹیا“ تو ضرور کہتے تھے۔ مگر اسوقت تو واقعی ”بابا جی پھوٹیا“ بنے ہوئے تھے۔ لاجول و لا قوۃ۔

میں نے برج موہن سے سنجیدہ ہو کر پوچھا ”آخر آپ کو اس حماقت کی کیا ضرورت پیش آئی تھی؟“

برج موہن۔ ”حماقت و مامت میں کچھ نہیں جانتا۔ کئی سال سے درشن نہیں ہوئے تھے اس لئے میں نے سوچا لاؤ اسی بہانے سے۔“

ہم۔ ”اچھا آپ کا بہانہ تھا! اگر ایسا ہی دل چاہا تھا تو خورد ہی تکلیف گوارا فرمائی ہوتی۔“

برج موہن۔ ”کدوں میں کئی مرتبہ نہیں آیا ہوں۔“

ہم۔ ”تو یہہ کون احق کہنا ہے کہ آپ نہیں آئے۔ خیر اگر ایسا ہی تھا تو کارڈ لکھتے ہاتھ گھستے تھے؟“

برج موہن۔ ”تو اسی میں کیا ہرج تھا؟“

ہم۔ ”کدوں اگر میں پاگل ہو جاؤں تو۔۔۔؟“

برج موہن۔ ”دیکھتے کہیں ہو نہ جائیگا! مرد آدمی! یہہ نہ سوچا اگر میں بیمار ہو تو پہلے ہی نہ لگتا۔ نہ کہ عین آخر وقت۔ مگر یہہ تو عقل کی باتیں ہیں تم انہیں کیا سمجھو!“

ہم۔ ”ہاں بھائی! جس کے منہ میں چاول ہوتے ہیں اسطرح چبا چبا کر باتیں کرتا ہے۔“

غرض ایسی ہی مزے کی باتوں میں سارا دن کٹا۔

لالہ جی سے ضبط نہ ہو سکا اور کڑے لہجہ میں ہم سے بولے
 لالہ جی - ”آپ کیوں میڈری جگہ بیٹھ گئے؟“

ہم - (نہایت اطمینان سے) ”میں تو آپ کی جگہ نہیں بیٹھتا۔“
 لالہ جی - (جلکر) ”یہ میڈری جگہ نہیں ہے تو پھر کس کی ہے؟“
 ہم - (متانت سے) ”اسپر تو کوئی نام نہیں لکھا ہے - اگر آپ کی جگہ ہے تو
 اپنا نام دکھائے؟“

سب لوگ ہماری اس بات پر ہنس پڑے اور لالہ جی بھی مسکرا دیے۔
 گویا لالہ جی اور ہمارے درمیان صلح ہو گئی۔ پس ہم نے انسانیت سے کام لیتے ہوئے
 تھوڑی سی جگہ لالہ جی کے لئے چھوڑ دی لالہ جی بھی اتنی ہی جگہ پر قائم ہوئے۔
 اب ہمیں اطمینان سے تار کے متعلق سوچنے کا موقع ملا۔ دل میں طرح طرح کے
 بڑے بڑے خیالات آتے تھے۔ ”خدا ہی خیر کرے۔ بڑا زبردست تار ہے۔“ سخت بیمار
 ہوں جلد آؤ۔ ضرور کوئی بڑی بیماری ہوگی۔ پھر مجھے پہلے ہی سے اطلاع کیوں نہ دی
 کیا وجہ تھی؟ - اجی بیماری نے مہلت نہ دی ہو گی سمجھے ہوں گے کہ معمولی ہے
 دور ہو جائیگی لیکن جب بڑے گئی تو مجھے اطلاع دی - لیکن مذاق نہ کر رہے ہوں -
 نہیں جی ایسا نہیں ہو سکتا۔ کوئی مذاق اس طرح تھوڑی کرتا ہے کہ آدمی خواہ مخواہ
 گھبرا جائے۔ ضرور سخت بیمار ہیں - آدمی بھی تو ہیں مکنی سے دبلے پتلے، خدا
 کرے مذاق ہی ہو - میڈری آمد کے کس قدر منتظر ہوں گے! کتنا اشتیاق ہوگا! - غرض
 اس قسم کے خیالات تھے جو مجھے راستہ پر باؤلا بنائے رہے۔

سیئر بھر میں اور کوئی دانت قابل رقم نہ ہوئی - دہلی کے اسٹیشن پہنچتے ہی
 ہم ایک دم سے اتر پڑے دل دھڑک رہا تھا - دیکھتے کیا ہوتا ہے - ایک ٹانگا جاد جاد کیا
 اور بنگلہ کا پتہ دیکر ہم نے جلد ہانکے کی فرمائش کی - اور یہ بھی وعدہ کیا کہ جلد
 پہنچا دیں گے پر ایک روپیہ انعام دینا۔

بنگلہ پر پہنچتے ہی میں نے جلدی سے کرا یہ ادا کیا - جوں ہی بنگلہ میں
 داخل ہوا دل کی بے چینی بڑھنے لگی - ایک خدمتکار سے میں نے پوچھا ”بابو جی
 کہاں ہیں؟“ اس نے جواب دیا ”ڈرائنگ روم میں“ میں ڈرائنگ روم کی طرف
 لپکا اور دھڑ دھڑا ہوا کمرے میں گھس گیا - مگر ہیں؟ یہ آرام کرسی پر کون لیٹا
 ہوا تھا؟ بوج موہن صاحب! بیماری کا نشان بھی ان کے بشاش چہرے پر نہ تھا
 بلکہ اولتے مسکرا رہے تھے! اور سگریٹ کا دھواں چھت کی طرف اڑا رہے تھے - مجھے کو

جو زياده فيشن ايل تهن انهن ” فرست کلاس “ کهن ته جو کم فيشن ايل تهن انهن سکند کلاس اور انتر کلاس کهن پکارتن ته اور جو بالکل ساد گي پسند تهن انهن تهرت کلاس کهن ته - تهرت کلاس بيبيان کهن کو تو تهرت کلاس تهن مگر سچ پوچهن تو انهن هي نه ميان انجنن کا ناطقه بند کر رکها تھا - ملنسار تو اسقدر واقع هوئي تهن که چنه کسي سه جان پهچان هو يا نهو خاطر تواضع کرنا اور سرانگهون پر جگهه دينان کا عين فرض تھا - ميان انجنن کے پله بهلا اننا کهاں که انني بيبيون کي ناز برداري بهي کرتن اور اننه مهبانون کي خاطر و تواضع بهي فرماتن بس بيچاره ته که ” چين “ بوله جاتن ته - بهي وجهه تهي که انني هائے وائے مچا ره ته اور داد بيداد کرتن ته -

گاري کے رکنه هي هم نه هر تهرت کلاس دبه کا جائزه ليها شروع کرديا - مگر توبه کيجهن جو کهن جگهه کا نام بهي هو - هر دبه ميں تعداد مقررہ سه ذونگن اور ننگن مسافر ديئنه ته - سفر تو بهر صورت همن کرنا هي نه - آخر ايک دبه ميں جس مين مسفرون کي تعداد ذره کم تهي هم چزه گنه - بيتهنه کے لئے جگهه تو بالکل نه تهي اس لئے دروازه پر کهنياں ٿيک کر هم کهرن هو گنه ليکن کسي زرين موقع مي تلاش ميں ره -

ريل چلدي - اب آسه هماري دعاؤں کا اثر سمجهن يا بهه خيال کيجهن که ايک لاله جي کو هماره حال زار پر رحم آيا که آپ ذره ” ميو نيسپل ڊپارتمنت “ مي زيارت کي غرض سه آسه اور جاتن جاتن اپني جگهه کي باقاعده قلعه بندي بهي فرماتن گنه - يعنى اپني جگهه اپنے بستر اور توپي کو رپريزنٽيٽيو (Representative) بنايا - بهه هماري سعادت مندي تهي که هم نه ان کے بستر کو لپيٽ توپي اسپر رکه ايک کونه ميں سرکا ديا - تاکه لاله جي کو گاري سه اترن وقت اپنے بستر وغيره لپيٽنه کي تکليف نه کوارا کوني پورن - اب انکي جگهه هم براج ره ته - لاله جي خوب مونے نازنه توند والے ته اس لئے انهن نه کافی سه زيا ده جگهه پر اپنا مخالفا نه قبضه جمارکها تھا - ليکن هم ته آدميون جيسا بدن رکهنه والے پس همين خوب پهيل کر بيتهنه کا موقع ملا

هم تو سمجه ته که لالاجي مون اپنے موابهه مهن کافی ديرو لگن گي - ليکن نهين همارا خيال غلط نهلا - همين ابهي بيتهه کچهه منت هي گزره هون گن که لاله جي کي صورت اقدس دکھائي دي - اپني جگهه پر بهه ” قبضه دوستانه “ ديتهه لاله جي سه نه رهاگيا اور کترن تيورون سه هماري طرف ديکها - هم اسکے لئے پهلے هي سه تيار ته اس لئے هم نه ان کي گھدر بهنکون کي ذره بهر دروازه نه کي - اپنا وار خالي ديکھکر

کچھ سکڑ تو ہم یہہ ددر دیکھتے رہے - لیکن ہمیں بھی آخر ٹکٹ لینا تھا - سیدھی انگلیوں تو گھی نکلتا نہ معلوم ہوتا تھا - اگر بھیڑ کم ہونیکی راہ دیکھتے تو شاید قیامت میں ریل پر چڑھتے - ایک ترکیب بڑی دور کی سوچھی کسی کو تو اندہیورے میں بڑی دور کی سوچھتی ہے یہاں ہم کو دن کی آنکھیں چوند یا دینے والی روشنی میں سوچھی - دونوں ہاتھوں کی مٹھیاں بھیجیں - چار قدم پیچھے ہٹ کر کس کے دوتے اور اس بھیڑ پر ایک ہم کی طرح پھٹ پڑے - لوگ خدا جانے ہمکو بلائے ناگہانی سمجھے یا واقعی سچ مچ کا ہم ہی سمجھے یا اپنے ”جہاد“ میں ضرورت سے زیادہ منہمک ہونیکی وجہ سے خاک نہ سمجھے لیکن ہم اتنا جانتے ہیں کہ لوگ اسطرح بدحواسی سے ایک دوسرے پہ گرتے پڑتے گاٹی کیطرح پھٹے ہیں کہ شاید کانگریسی جلوس والے بھی پولیس کے ”لاٹھی چارج“ پر اس شان سے پسپا نہ ہوئے ہونگے - ہم بولا اس موقع سے کب چوکنے والے تھے - ایک چوکڑی جو بھرتے ہیں تو کھڑکی کے پاس تھے - ٹکٹ بابو کو، دہلی، کھنک اپنی طرف متوجہ کرتے ہوئے ہم روپیہ جیب سے نکالنے لگے - ٹکٹ لینے کو تولے لیا - مگر اب ہم واپس ہونیکی تدبیر پر غور و خوض کرنے لگے - سچ جانئے اللہ میاں کے گھر سے لوٹ آنا آسان مگر ایک مرتبہ ٹکٹ گھر کی کھڑکی پر پہنچ کر لوٹنا ذرا تیرمشی کھیر ہے ! ہم نے بھی سمجھ لیا کہ اول مرنا آخر مرنا - تو مردانہ وار اس کار خیر میں شریک ہو کر کہوں نہ جان دین - آخر کار دو چار چپت کھاتے اور دو چار کو خود ہی کھلاتے ہم اس ”جہاد پارٹی“ سے نکلے - اپنے صحیح و سلامت نکل آنے پر ہم جیسے مسلمان سجدۂ شکر تو کیا کرتے مگر ”ٹھینکس گڈ“ ضرور زبان سے نکل گیا -

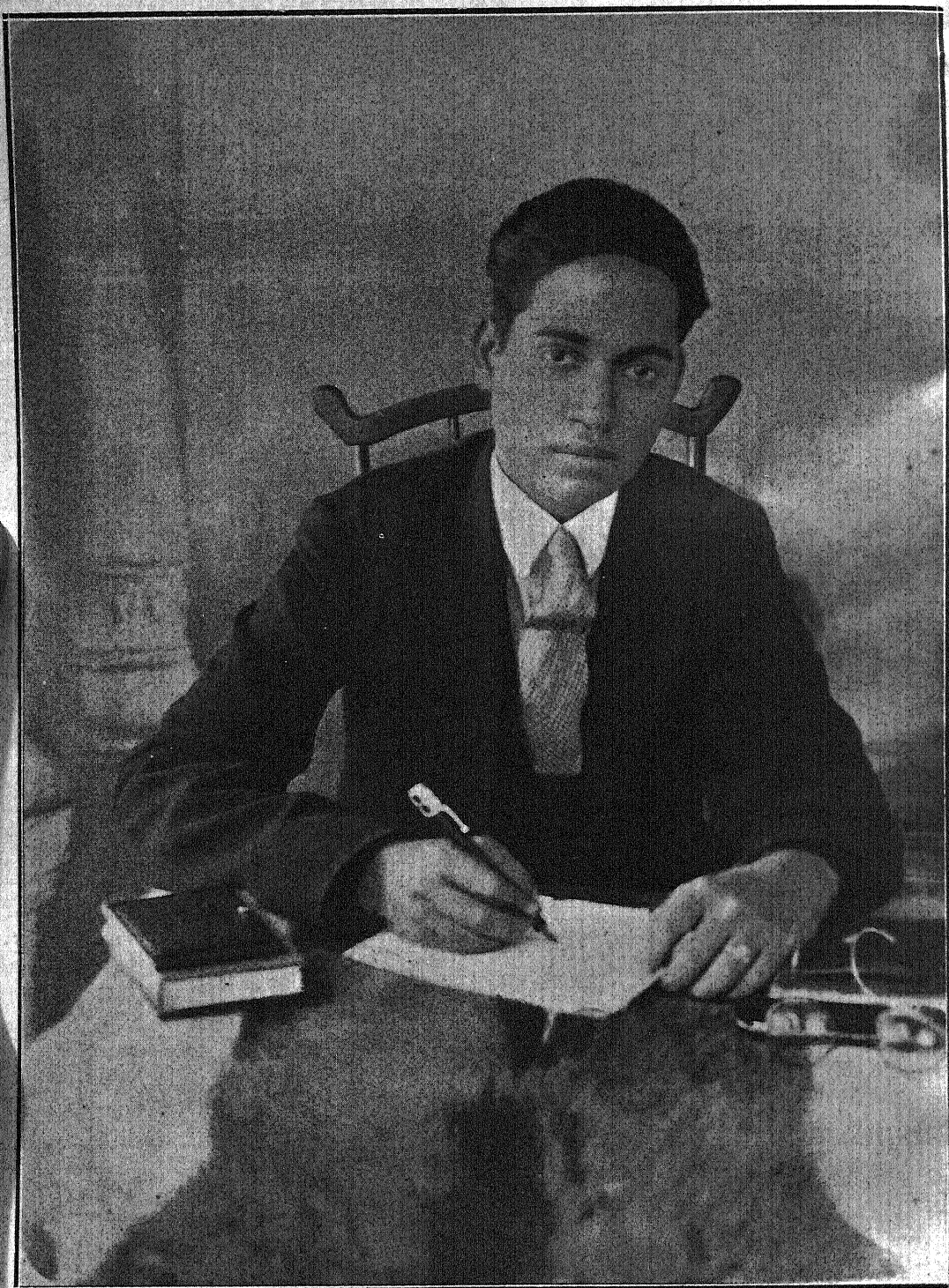
پلیٹ فارم پر پہنچے تو دیکھا دور سے میاں انجن چبختے چلاتے دھائی مچاتے اپنا بڑا سا پیٹ پڑے دوتے چلے آتے ہیں - خیر - خدا خدا کر کے ڈرائیور کے سمجھانے بجھانے سے ان کا غصہ دور ہوا اور بھلے آدمی کیطرح خاموش آکر کھڑے ہو گئے مگر اب تک ’فون فون اور ’شون شون‘ جا رہی تھی - کہنے کو تو میں انجن کالے بھیجئے کرٹہ تھے - بڑا سا پیٹ بھی تھا جس کا قرینہ صاف کہہ رہا تھا کہ توند شریف بھی ضرور ہون گی لیکن زمانہ کے افکار و حوادث سے تشریف لے گئیں تھی - گردن بھی چوٹتی اور موٹی تھی ناک پر ایک بڑا سا چشمہ بھی چڑھائے ہوئے تھے جس نے ناک کو اس بڑی طرح ڈھانپ لیا تھا کہ اس کے وجود پر بھی شبہ ہوتا تھا - خیر کیسے بھی ہوں - مگر تھے بڑے ہی شوقین - کم و بیش ایک درجن بیبیاں گالے لگا رکھی تھیں اور انہیں ہر وقت مارڈرن فیشن کے مطابق دم چھلا بغائے ساتھ لئے پھرتے تھے - میاں انجن کی زندہ دلی ملاحظہ ہو کہ ہلکا فیشن بیبیاں کے درجہ بھی مقرر کر رکھے تھے -

اپنی دیوتی نہایت تن دہی سے بجا رہے تھے جنہوں نے مل جلکر ہم میں ایک خاص زور دار اسٹیم پیدا کر دی تھی - اور چھٹی تو ہم چشم زدن میں ایک اکے کے سامنے کھڑے تھے !

بلا کچھ کہہ سنے ہم اس زور سے اکہ پر بیٹھے ہیں کہ اگر گھوڑا ذرہ مضبوط نہ ہوتا تو ایک نمازی مسلمان کی طرح ضرور سجدہ میں جا پڑتا - بیٹھتے کے ساتھ ہی ہم نے ذرا رعب دار لہجہ میں ”اسٹیشن“ کا لفظ کہا - ٹانگے والے نے بغیر چوں و چرا کئے گھوڑے کو ایک چابک رسید کیا اور چشم زدن میں گھوڑا ہوا سے باتیں کرنے لگا - اب ہم نے اپنے کوت پتلون کی اشمیت سمجھی - کوت پتلون کے اور تو بہت سے فوا ئد ہوں گے لیکن ایک فائدہ جو ہمارے ذہن میں اسوقت آیا وہ یہ تھا کہ اپنے غریب ہندوستانی بھائیوں پر رعب جمانے کا ذریعہ اس سے بہتر اور کوئی نہیں ہو سکتا کہ ایک کوت پتلون ڈانٹ لیجئے - ورنہ اگر ہم اسوقت خدا نخواستہ اپنے ہندوستانی لباس میں ہوتے تو ٹانگے والے صاحب وہ بے پتھرے بدلتے اور کت حجتیں نکالتے کہ ہمارا منطق پڑھنا اور نہ پڑھنا سب برابر ہو جاتا - ! یہ تو کہیے ذخیریت ہوگئی کہ ہم اسوقت اپنے ایک دوست سے ملنے جارہے تھے اسلئے پتلون پہن رکھی تھی - جیسے انگریز اپنے ٹائم کے پابند ہوتے ہیں ہم اپنی وضع کے ہیں - چاہے گرمی کیا گرمی کا باپ کیوں نہ پڑے ہماری وضع میں کسی طرح کا بل نہیں آنے پاتا - جب کسی دوست سے ملنے جائیں گے تو کوت پتلون میں - سفر کبھی سکند کلاس کے ڈبے کے علاوہ کسی ڈبے میں نہیں کرتے -

ٹانگے سے اترتے ہی حسب عادت ہم اس کھڑکی طرف چھپتے جہاں سکند کلاس کے ٹکٹ ملتے ہیں - لیکن جیب میں جو ہاتھ ڈالتے ہیں تو پانچ روپیہ کا ایک نوٹ اور کچھ روپے پڑے تھے - مجبوراً تھوڑے کلاس والی کھڑکی کی طرف رجوع کرنا پڑا - اب ہمارے سامنے ایک مرحلہ درپیش تھا ایسی بھیڑ بھاڑ میں گھس پل کر ٹکٹ لے لینا اور بغیر ہڈیاں ملائم کرائے تکل آنا معمولی کام نہیں دانتوں پسینہ آجاتا ہے -

حسب معمول ٹکٹ گھر کی کھڑکی پر ایک میلا سا لٹا ہوا تھا - دھکم دھکا - دیل پیل کا مکمل فوٹو یہاں نظر آ رہا تھا - بڑی زبردست گتھم گتھا ہو رہی تھی اور ٹکٹ لینے کیلئے لوگ ایسے ایسے داؤں پیچے اور کرتب دکھا رہے تھے کہ کسی اکھاڑے میں شاید ہی نظر آیا ہو - اور ہماری دوستانہ صلاح تو یہی ہے کہ جن حضرات نے ”پولیس لائن“ کا عظیم الشان دنکل“ اب تک نہیں دیکھا ہے وہ اس عالی شان دنکل کو ضرور دیکھ لیں ”ورنہ موقع ہاتھ سے تکل جائیگا اور کف افسوس ملنا پڑیگا“

S. U. Hyder (Shams.)

چنگا بيمار!

مئي جون کي عرق ريز گر ميلا تھين - يون تو اله آباد کا درجہ حرارت کيھي 115 سے کم هي نهين هوتا ليکن اس سال حضرت اله آباد دام مجدم نے معمول سے زياده سر گر مي اور گرم جوشي ظاهر کي تھي اور اپنے ريكارڊ ميں ۲ ڊگري کا اضافہ فرما ديا تھ - جن حضرات کو يهاں کي گرمي کا حال هي سنکر بخار چڙهه آنا هو وه بهلا هماري حالت زار کا کيا اندازہ لڙا سکتے هيں -

ايک تو سخت گر مي اور اسپر طره هماري گرم مزاجي - بس نور علي نور کي پوري کيفيت سمجھئے - گرمي کے مارے خسته بهر بهرے تو پهلے هي هورھے تے اسپه همارے ايک گرم فرما موسوم به برج موهن ساکن دهلي نے ”ميں سخت بيمار هوں جلد آؤ“ کا روح فرسا نار دے مارا بهر نه پوچھئے آپ هما وا حال جو اس نار کي وصولياني پر هوا خسته بهر بهرے تو هوهي ره تھے اب ”کباب سينخ“ بن کر ره گئے - اول تو نار! اور وه بهي ايسا ويسا نهين سخت بيماري کا نار! اور وه بهي کسکا؟ همارے سب سے عزيز ترين دوست کا اور جو هماري بدنصوبي سے ملا بهي تو ايسي ساعت جب همارے قانيه کي طرح ريل کا وقت بهي تنگ تھ! اب آپ هي فيملہ فرمائين اگر هم نوراً هي بلکه نوراً سے بهي پيشتر سرعت اور زودي کي شکل مجسم بنکر اڳے کے آتے کي طرف بخت بھاگے تو هماري انسانيت سے کہاں تک قريب تھ؟

اسوقت همين صرف اتنا هووش هے که ناک کی سيدة ميں هم بے تحاشا آتے کي طرف بھاگے جاتے تھے - اپني اس دور پر همين خود انتها سے زياده حيرت اور ضرورت سے زياده تعجب هے که هم سے اتنا تيز کسطرح بھاگا گيا - اور والله اگر هم ميں بهر وهي تيزي اور بهرتي اور چستي آجائے تو بلا تکلف آئنده سال هم اپنا نام آل انڊيا کے دور نے والوں ميں لکھا ديں - هماري مبارقناري کي وجهه ناظرين جو چهين سمجھين ليکن هم تو بهي سمجھتے هيں که اسوقت همارے چار عناصر ميں سے صرف دو عنصر آگ اور پاڻي

دوسرے مصرعے کا زور جگر کی اس انفرادیت کی جیتی جاگتی تصویر ہے - اس انفرادیت اور صداقت کے نمونے دوسری غزلوں میں دیئے گئے -

نظر کو مست مے حسن کر، حجاب اُٹھا * جگر، شراب نہ پی، تہمت شراب اُٹھا
جدھر کو مستی دریا نے رخ کیا اپنا * تڑپ کے موج اُٹھی جہوم کر حجاب اُٹھا
یہی انفرادیت جب حزن و یاس کا جامہ پہن کر جلوہ گر ہوتی ہے تو دلوں پر ایک عجیب پر غم بادل چھانے لگتے ہیں -

ہذا دون قربتوں پر یوں میرا مہجور ہو جا نا
جہان سے چاہتا ان کا وہیں سے دور ہو جا نا
نگاہ ناز کو تالیف جنبش تا کجا آ خر
مجبہ پر منحصر کر دیں میرا مجبور ہو جا نا

عاشق غازیپوری

تجلیاتِ حمد

اپنی ہستی ہی اک نسا نہ ہے * قفس ننگ آشیانہ ہے
حسن کا ناز اہل دل کا نیاز * یہہ نسا نہ عجب نسا نہ ہے
تنتہ پرور! پھر اک نگاہ کرم * دل اسی تیر کا نشا نہ ہے
چشم جا ناں تیرے اشارے پر * منحصر گردش زمانہ ہے
آنکھ کھولی تو یہہ نظر آیا * نہ چمن ہے نہ آشیانہ ہے
مجہہ سے پیخود کی مست آنہوں میں * ساری دنیا شراب خانہ ہے
بت پرستی کو چھوڑ دے احمد * تجہکو سوئے عدم بھی جانا ہے

احمد

کرم کوشیاں ہیں ستم گار یاں ہیں * خودی کا ہے احساس، خود آرائیاں ہیں
 قدم دگمگائے، نظر بہکی بہکی * جوانی کا عالم ہے، سر شاریاں ہیں
 محبت اثر کرتی ہے چپکے چپکے * محبت کی خاموش چنگاریاں ہیں
 نگاہ غضب ہو کہ چشم عنایت * غرض سب کا مقصود بیداریاں ہیں

بھلا ہوا کہ نظر حیرتوں میں دوب گئی
 کہاں کہاں یہ تیرا حسن رائگاں ہوتا

عشق کو بے نقاب ہو نا تھا * آپ اپنا جواب ہو نا تھا
 مست جام شراب ہونا تھا * بیتخود و اضطراب ہونا تھا
 تیری آنکھوں کا کچھ قصور نہیں * ہاں مجھی کو خراب ہونا تھا

اپنا ہی سا اے نرگس مستانہ بنا دے
 میں جب تجھے جانوں مجھے میخانہ بنا دے
 ہر قید سے ہر رسم سے بیٹا نہ بنا دے
 دیوا نہ بنا دے مجھے دیوا نہ بنا دے
 اک برق ادا خرمن سستی پہ گرا کر
 نظرون کو میری نور کا انسا نہ بنا دے

غرض کلام جگر سراپا حسن ہے اور حسن قیود سے آزاد - حق کشی، ہوگی اگر
 اس موقع پر حضرت جگر کی طبیعت کی مخصوص انفرادیت کا ذکر کر نہ دیا جائے
 جس نے ان کے کلام میں ایک روح پھونک دی ہے۔ حضرت جگر رسوم کی ان پابندیوں
 کے جن کی کورانہ تقلید اکثر ذاتی خیالات کو پس پشت ڈال دینے پر مجبور کر دیتی
 ہے، عادی نہیں، خیالات کی ندرت، طرز ادا کی شوخی ان کی شاعری کی جان ہے۔
 ان کے خیالات در حقیقت ان کے لئے ویسے ہی زندہ اور قابل قدر ہیں جیسا کہ
 کوئی جاندار شے دیکھتی ہے یہی وجہ ہے کہ ان کے کلام میں ایک جذبہ اور ایک کیف
 اسی جوش کے ساتھ نظر آتا ہے جو اکثر دلوں کو ہلائے بغیر نہیں رہتا۔ اسی انفرادیت
 نے ان کے کلام میں ایک زور جسکو زور صداقت کہنا چاہئے پیدا کر دیا ہے۔ اور انداز
 بیان نے یہی زور صداقت اپنے لئے حسن بنا لیا ہے۔

کبھی شاخ و سبزہ و برگ پر کبھی غنچہ گل و خار پر
 مین چمن میں چاہے جہان رہوں میرا حق ہے نسل بہار پر

حقیقی مسرت مادی فوائد یا دنیاوی آرائشوں پر مبنی نہیں بلکہ قلب کی اس انبساطی کیفیت پر منحصر جو روحانی بالیدگی اور بے لوث تمنائوں کی تکمیل کے بعد نصیب ہو تی ہے۔ آرٹ یا فنون لطیفہ اسی لئے دینی اور روحانی ترقیوں کے لئے مفید خیال کئے جاتے ہیں کہ وہ کم از کم کچھ عرصہ کے لئے انسان کو ذاتی اغراض اور ذاتی مفاد سے الگ صرف لطافتوں کی دنیا میں پہنچا دیتے ہیں۔ اگر شاعری نام ہے انہیں سماوی مسرتوں کا اسی انبساط قلبی کا تو کلام جگر ان مسرتوں کا آئینہ ہے۔ جہاں لطف و کیف، حسن اور کرشمہ حسن بے حجاب نظر آتے ہیں۔ جس کا ہر پردہ کچھ ان رعنائیوں سے جھلکتا کہ حسن بانقاب کی تجلیاں بھی نظروں کو خیرہ کر دیتی ہیں۔

ایک رنگین نقاب نے مارا * حسن بن کر حجاب نے مارا
جلوہ آفتاب کیا کہنا * سایہ آفتاب نے مارا
ہم نہ مرنے ترے تغافل سے * پر سس بے حساب نے مارا
اب نظر کو کہیں قرار نہیں * کاوش انتخاب نے مارا
پردہ بے خودی حیرت سے * اک رخ بے نقاب نے مارا
بیچ رہا جو تیری تجلی سے * اوسکو تیرے حجاب نے مارا

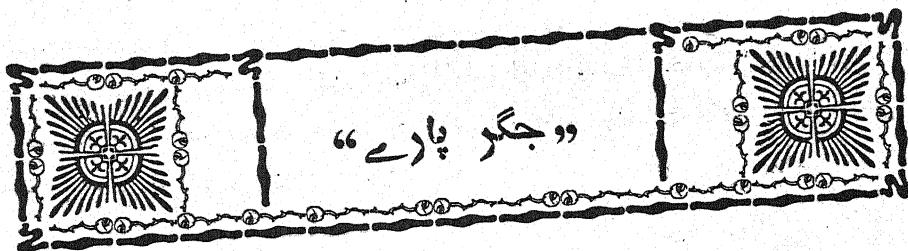
جگر کبھی اسی کیف شاعری سے بے خود ہو کر خاموشی سے فطرت کے عمیق مطالعہ میں غرق ہو جاتے ہیں اس وقت ان کی نظروں کے سامنے سے حجابات اٹھنے لگتے ہیں اور گارن میں صدائے راز اشنا از سر نو آنے لگتی ہیں۔

بیٹھانوں مست بے خود خاموش ہیں نضائیں
کانوں میں آرہی ہیں بھولی ہوئی صدائیں

غرض حضرت جگر کا کلام ایک پر کیف جام شراب ہے جس میں حانظ کی بارہ پوستیاں اور خیام کی ولولہ خیزیاں عجیب لطف سے جھلکتی ہیں۔

جگر کی انفرادیت نے جو لطف پیدا کر دیا ہے اور انداز بیان نے برہنہ خیال کے ظالم کوڑے کے لئے جو راستہ اختیار کر لیا ہے اپنی نظیر نہیں رکھتا۔ نمونہ کے لئے یہہ چند اشعار ملاحظہ ہوں۔

زمین و آسماں اہونا مکان و لامکان ہونا
غرض دل کو کسی صورت محیط دوجہان ہونا
کسی کے سامنے وہ میرے عرض شوق کا عالم
میرے ذرات ہستی کا مسلسل داستان ہونا

(کلام جگر پر ایک سر سري نظر)

دور حاضر کا وہ سرشار محبت جس کا کلام حقیقت حسن کی تجلیوں اور عالم اکیف کی لطافتوں سے لبریز و منور نظر آتا ہے آج دنیائے شاعری پر اس طرح چھایا ہوا ہے - جیسا کہ وہ اپنی بادہ نوشی میں عالم بسیط پر وہ جس کا کہ ہر ترنم خود فطرت کو مسحور کر لیتا ہے - جس کا نغمہ دل کی گہرا ٹیوں میں ہیجان محبت پیدا کر دیتا ہے - آج دنیا میں وہ کو دنیا سے الگ مادیت میں گھرے ہونے کے باوجود کثافت مادہ سے پرے حیات ہی کی شوریدگیوں میں ایک روحانی زندگی بسر کر رہا ہے - دنیا اسکی نظروں میں ایک صفحہ فطرت ہے جس کا مطالعہ کبھی اس جہان کی اور کبھی اُس عالم کی خبر دے دیتا ہے - دنیا اور دنیا کی ہر چیز اُس کی شاعری کے لئے مواد ہے - یہاں تک کہ خود اوسکی ہستی وقف شاعری ہوتی نظر آتی ہے گویا پارہ ہائے جگر ہستی سے لطافتوں کو چن چن کر اپنی پرورش کرتے رہتے ہیں اور خود حسن بن بن کر کل عالم کو دیدہ حیران بنا دیتے ہیں -

جگر دنیائے کیف کا شاعر ہے اوسکا ہر شعر کیف محض، کیف خودی یا رموز بے خودی کی تفسیر ہے - بلندئے پرواز بھی کہ جس کے لئے عموماً "فلسفانہ خشک بخشی" - درکار ہوتی ہے - جگر کے آگے کیف و کیف بے خودی کا مظہر ہو کر سامنے آتی ہے اور وہ عجیب انداز سے اوسي مستی و سرشاری میں دُوب کر کہنے لگتا ہے -

مست جام شراب خاک ہوئے * ہم کو غرق شراب ہونا تھا
ہم نے نا کا میوں کو دھو نہ لیا * آخرش کامیاب ہونا تھا

اگر شاعری واقعی سماوی مسرتوں کا آئینہ کہہ جانے کی مستحق ہے تو اوسکو اپنے دلوں کی تفریق جگر کے کلام کیف اور ہی سے کرنا پڑے گی -

کی بندی ! دیدہ..... اور خدا کی اس نعمت غیر مہربانہ سے عبوت حاصل کر.....
 غور کر..... تجھ میں اور اُس میں کس قدر وسیع فرق ہے، تو انسان ہونے کا دعویٰ
 کر سکتی ہے مگر انسانیت کا نہیں، اُسے اور اپنی حالت، احساس، جذبہ، سیرت،
 صورت، شرم، حیاء، عفت، عصمت - غرض ہر ایک چیز سے تقابل کر اور اپنی
 غافل ہستی کو اب بھی بیدار کر لے -

حیدر مچھلی شہری

زمزمہ تغزل

”کہ عامی و الجنت می بود خندیدہ خندیدہ“

بہ قامت خون عالم ربکتی پوشیدہ پوشیدہ * قیامت دا منت را بوسہ زو تر سیدہ تر سیدہ
 جمالت ذرہ را مہرے کند بالیدہ بالیدہ * نکامت نور سازن خاک را نابیدہ قابیدہ
 بیا ساقی ! کجا ہستی زخم بنماید جامے * بہ مستی تا شوم قربان تو رقصیدہ رقصیدہ
 بہشوی می کشد ہر لحظہ دل را سوئے خود جازان * بما ہر دم نگاہ می کند دز دیدہ دز دیدہ
 نکامت بود یا برق تجلی یا سنان اے عشق * کہ تن بیکس شدہ جان دارہ دل ترکیدہ ترکیدہ
 کجا ماند لسان عاشق بیدل دریں عالم * خوام ناز چون جلوہ دہد لغزیدہ لغزیدہ
 جلالت را نشانے می دہد مکرر بہ این ہیبت * کہ پاکن جان ہمین ہا زند دل لرزیدہ لرزیدہ
 مرا از جنت افردوس و دوزخ کرد مستغنی * کہ عشق از نی نوازد در دلم جوشیدہ جوشیدہ
 زہا ہوئے جانبا زان جہان شد در ہم و بر ہم * قیامت کرد بر فدا عشق تو بالیدہ بالیدہ
 خرا بات مغن را قصد کردن ہمتے باید * روند عشاق چون پروانہ دل سوزیدہ سوزیدہ

غلام خاک پائے عاشقان آن شہ ہے ہستم

کہا می را بجنت می برو خندیدہ خندیدہ

غلام بنارس

کو جلا کو بوباد کرسکتی ہے، تیری پیر کیف آنکھیں برق پاشیمان کرسکتی ہیں، تیری مست! چال کسی دل جلے کی حسرت و ارمان کو پامال کرنے کی قدرت رکھتی ہے، تیری آرائش و زیبائش جگرسوز ہوسکتی ہے، غرض تیری تمام دلتوازاں ادائیں لوگوں کو مجبور کرسکتی ہیں کہ وہ اپنے نقد دل کو تیری خدمت میں پیش کریں -

نازنین فتنہ خیز!! میں..... نہیں..... میرا غیور دل..... تیری ہو ادا! آرائش کو ٹھکرا نا ہے... تجھکو کیا خبر کہ وہ حسن جو کہ نقاب کے اندر پوشیدہ ہے کس قدر حقیقی دل آویزیوں کا حامل ہے، اُسے اندر ایک ایسا حسن ملیح پوشیدہ ہے جس پر تجھے ایسی نازنینوں کی مدھا دل آویزیان قربان، اُسکو حسن ظاہری کی کوئی حاجت نہیں، بلکہ اُسکا حسن... ”حسن باطن“... ہے، اُسکی عصمت و عفت، حیا و اشرم تیری ہزاروں ادائن - بناوٹوں اورا زیبائشوں کے لئے قابل رشک ہے، تجھے میں لاکھ کوشش کرنے پر بھی وہ بانیں، وہ جذبات حقیقی، وہ روحانی آراستگی کبھی... کسی صورت سے پیدا نہیں ہوسکتی جو اُسکا حسن باطنی اپنے چال تھال، شرم و غیور، عفت و عصمت کے ذریعہ سے ظاہر کر رہا ہے - اُس کا حسن ملیح غارہ کی کار فرمائوں کا محتاج نہیں ہے جسکو کہ تو اپنے لئے ”زینت حسن“ سے تعبیر کرتی ہے وہ ایک نعمت یاک ہے جس سے گوش حق شناس نعمت الوہیت کے صحیح معنوں سے واقفیت حاصل کرتا ہے - اُسکا حسن ”بے نقابی“ کی ذلت گوارہ نہیں کر سکتا، وہ اپنے حسین چہرہ کو نقاب کے پردے میں عام نگاہوں سے پوشیدہ رکھتی ہے - کیونکہ ”بے نقابی“ اُسکے لئے حسن کی بے حرمتی ہے -

شیبہ بے نقاب!!! تیری چال قیامت خیز سہی لیکن تو اُس رفتار سے جسکو ”خرام ناز“ کہنا چاہئے قطعی بے پورہ ہے تو اپنی رفتار قدم کو لاکھ اداؤں ناز، دلفریبیوں اور مستانہ روی سے قائم کرے مگر اُس شوم و حیا کی جیتی جاگتی تصویر کی سادہ روی تیری ان تمام کرشمہ ساز یوں کو مہربا مہبت کرسکتی ہے، اُسکے ایک ایک قدم پر تیرے ایسے حسن کی مدھا کار فرمائیاں تصدق، وہ انسانیت کی تصویر ہو تی ہے، اُسکے اندر انسانی ہمدردی کی وہ لہر موج زن ہوتی جسکے نام سے بھی تیری ایسی ہستیاں قطعی نا واقف ہیں، وہ سراپا وفا ہوتی ہے جو تجھے ایسی حسین اور نمائشی پریوں کے خصلت میں بھی داخل نہیں، اُسکے اندر ملک و قوم کے ایسے صحیح و قابل قدر احساسات ہوتے ہیں جو تجھے ایسی ناکندہ تراش کے لئے ایک عجیب و غریب شے ہوسکتی ہے، اُس میں مروت و شرافت کے وہ بلند جذبات پنہان ہوتے ہیں جو تجھے ایسے کند عقل کے لئے ایک ناقابل احساس شے ہے..... دیکھ..... دیکھ... اے حرص دھوا

قطعات

زندگی کے بھر طوفان خیز میں * ناؤ ساحل سے تھری جب دروہو
جب اُمیدیں ختم ہو جائیں تمام * اور تو معذور ہو مجبور ہو
عیش کی گھڑیوں کو اپنے یاد کر * ایک اک کر کے اُنہیں گن بار بار
خود تجھے ہو گا تکبر دیکھ کر * مہر بان اتنا ہے رب کر دگار

میں اُٹھائیں ہم پریشانی ظہیر * دولت و زر جمع کرنے کے لئے
کیا یہ دولت بھر طوفان خیز میں * کام دیکھی پلو اُترنے کے لئے
تشنگی میں یا یہ ریستان میں * آسکے گی پانی بہرنے کے لئے
نزع کے عالم میں یا آجائیکی * یہ ہمارے بدلہ مرنے کے لئے
ہم تو دولت جمع کر لیں بے شمار * دوسرے ہوں فانی کرنے کے لئے
کوئی دن گر اور یہ عالم رہا * نظم ہستی ہے بکھرنے کے لئے

داغ ہے سر ما یہ داری دہر کا
توٹنے والا ہے پشتہ بھر کا

ظہیر - مہینائی

تقابل حسن

(حسن حیا سوز و تصویر حیا)

مست شباب ! تو حسین ہے ' تیرا حسن جہان سوز ایک خاص جذبہ کا ما لک
ہے ' تو جذبات میں ایک غیر معمولی ترنم پیدا کرسکتی ہے ' تو نعمت بے ساز ہے یا ساز
بے نعمت ' تیرے روئے بے نقار میں حسن کی مدھا دل آویزان پوشیدہ ہیں ' تیرا
شیب ایک عجیب انداز کے ماتحت قیامت خیز ثابت ہو رہا ہے اور تیرا حسن
حساس و پھوٹ پھوٹ کر ظاہر ہو رہا ہے ' تیری بناوٹ اور نیم برہنگی دریائے جذبات کو ملاحظہ
کرنے کی قوت رکھتی ہے ' تو ایک نعمت مست ہے جو ایک خاص بے خودی کا حامل
ہے تیرا نازک اور سدول جسم قیامت خیز ثابت ہو رہا ہے ' تیرے پھرے ہوئے اعضا
تیری رعنائی و زیبائی دوبالا کرنے کے لئے کافی ہیں ' تیری برق تبسم انسان کے خرمین دل

چاندنی رات

چاندني رات

اے چاندني رات! اُس وقت تيري رعنائياں اور دلفريپياں اِيک عالم کو سرمست و سرشار بنا رهي هيں - تيرا پرکيف منظر کس قدر راحت بخش تيرا پر سکون انداز کس درجہ دلنواز هے - تونے دن کي گرم گرم هواؤں کي جھونکوں کو تهندي تهندي نسيم کي شکل ميں تبديل کر ديا هے - اِس وقت نظام عالم پر اِيک سکون مطلق طاري هے - اور دنيا مڪو خواب هے - باغ کي پر قضا صحنوں ميں اور جنگل کي وسيع و شاداب ميدانوں ميں عجب دلکشي هے - تيري کرنوں سے سطح آب يهي منور هے اور متحرک امواج آب پر نشتر ضيا کا يه عالم هے - که گویا حوروں نے اپني زلفوں کي افشاں اِس پاني ميں دھوئي هے - جس کي ذرات شهاب ثاقب کي طرح چمک رهي هيں اِس وقت اِس خاموش قضا کي مضطرب کرنے والي جبکه نيچر گهري نيند ميں سو رها هے - کسي کي صرف يه اِيک پردرد صدا هے ذرا غور سے سنو!

”اے حسين چاند! تو حسن کا مالک هے تيرے پرتو سے عالم ناسوت منور هوجاتا هے تيري وجه سے مناظر قدرت ميں اِيک عجيب دلفريبي پيدا هوجاتي هے - تيري طراوت بخش تابش تيري زندگي بخش رعنائياں انسردہ دلوں کي لئے مرهم کانور هيں تيري وجه سے انسردہ کلياں کھل کھل کر دنيا کي خاموش فضاؤں کي سکوت کو توڑ ديتي هيں - تيري ضيا پاشياں تاريک گوشهائے دل کو نور وضيا سے معمور کر ديتي هيں - تيري نوراني فضاين سطح ارضي پر محيط و قابض هيں - جس طرح چکور تيرا دلدادہ هے اسي طرح ميں يهي تيرے روئے انور کي اِيک شيدائي هوں - اور ۳۱ روز سے برابر تيرا پورا مڪھا ديکھنے کي تمنا ميں بيتاب تھي - خدا کا شکر هے که آج ميرے طالع ناشاد اوج پر آئے اور اِس وقت تيرا درشن نصيب هوا هے تو تيري.....هاں صرف تيري پرستش کي لئے حاضر هوئي هوں *

اے حسن کي پر ميشور هم پر يهي ديا کرنا

کی ہے بلکہ ان باتوں کو بھی سپرد قریطاس کر دیا ہے جن کا اظہار میرے لئے بھی اس مختصر تحریر میں لا بدی تھا - جناب موصوف نے مجھ کو اس تکلیف سے بچا دیا جس کا میں ذاتی طور پر مستنون ہوں - امید ہے کہ ناظرین کرام اُنکی راے عالی پر غور فرمائیں گے اور کسی عملی نتیجہ پر پہنچنے کی سعی فرمائیں گے - موصوف کے خط کا ماحوذ درج ذیل ہے -

”گو میگزین کے اُردو مضامین تہنیت کے بھول نچھاور کرنے کے مستحق ہیں لیکن ہمارے غریب ”زبان وطن“ کی بھاس صرف اتنی ہی سی ترقی سے نہیں بچہ سکتی ہم دیکھتے ہیں کہ کالج کے شعبہ اُردو میں طالب علموں کی تعداد کس قدر وسیع ہے اور اسکے علاوہ اُردو دان اصحاب کی ایک کثیر تعداد کالج کے ’ندر موجود ہے جو کہ دوسرے شعبہ جات میں تعلیم حاصل کر رہے ہیں مگر انکو غالباً صرف اس وجہ سے اُردو میگزین میں دلچسپی نہیں ہوتی کہ وہ اپنے آپ کو زبان اُردو سے الگ خیال کرتے ہوں مگر اُنکا یہ عقیدہ مادری زبان کے ترقی کے راستہ میں سد راہ ہے - کارکنان الہ آباد یونیورسٹی نے ایک حقیقی احساس کے ماتحت زبان اُردو کو ضروری نصاب میں داخل کرنے کا اعلان کر دیا ہے - واقعی اُنہوں نے زبان وطن کے کشتی حیات کو بھر فنا میں ڈرنے سے بچالیا اور اُردو کو تاریک فضا کے اندر شعاع بقا کی ایک کون نظر آئی - آج کل علمی مجلسوں و اعلیٰ محفلوں میں نئی روشنی کے تہذیب یافتہ حضرات اُردو میں بات چیت کرنا عسمرشان سمجھتے - غالباً کارکنان الہ آباد یونیورسٹی نے انہیں کو محسوس کیا ہے - مہری استدعا برادران کالج سے صرف یہ ہے کہ اُردو کا سالنامہ شایع کرنے میں ایک ایسی مثال قائم کر دیں جو آئندہ آنے والے طلبہ کے لئے ایک فرض منصبی کی صورت اختیار کر لے - مگر سالنامہ کی اشاعت آپ حضرات کی دلچسپی اور امداد کی محتاج ہے“

آخر میں مہری یہ استدعا ہے کہ اقتصادی تمالیف ہماری اولواغزمیوں کو متوزل نہ کریں اور حوادث روزگار کی خزان بہار اُردو سے دور ہے اور معاونین و مسیوران بزم کی باہمی کوششوں سے شاندار سالگرہ نمبہ شایع ہو سکے - مضمون نگار احبابوں سے عرض ہے کہ وہ اخلاقی - جذباتی - معاشرتی - فلسفیانہ اور محققانہ مضامین بلند پایہ پر لکھنے کی سعی فرمائیں اور بہترین نظمیں اور صحیح مذاق کی تصاویر بھی شایع کرنے کی سعی بلائیں کی جائے گی - خداوند کریم ہم کو ہمارے ارادے میں کامیابی عطا فرمائے -

نہار منہ

اشرف شاہجہان پوری
(سیکرٹری بزم اُردو)

دنیا کا کام بہر صورت چلتا ہی رہتا ہے - ہم نے ان چند مہینوں میں با وجود اس جانکاہ صدمہ کے جو کام اردو ادب کی بہبودی کے لئے کئے وہ مضامین کی صورت میں ہدیہ ناظرین ہیں - جس محنت اور کوشش سے ہمارے عزیز دوستوں نے خامہ فرسائی کی ہے اُسکی داد علم ذوق حضرات خود دینگے - لیکن بیجا ہوگا اگر میں انکو مبارکباد پیش نہ کروں اور انکی محنتوں اور عرق ریزیوں کا شکریہ نہ ادا کروں - جناب ادیس احمد صاحب مینائی کے دو قطعات ہدیہ ناظرین ہیں - اگرچہ یہہ اشعار انکی مشق ازلوں کا نتیجہ ہیں لیکن شاید یہہ خاندانی خصوصیت تھی یا حضرت امیر مینائی مرحوم کا فیض کہ پہلا ہی قطعہ حمد خداوندی میں نکلا اور وہ بھی جوش صداقت لئے ہوئے - کیوں نہو - آخر ”کس دشت کے سیاح ہیں“ اللہ کرے زور قلم اور زیادہ - اسکے علاوہ حضرت حیدر مچھلی شہری - احمد جونپوری اور جناب غلام اکبر صاحب غلام کا کلام منظوم بھی خاص طور سے قابل ستائش ہے - ان حضرات کے کلام میں خیالات کی بلند پروازی اور جدت آفرینی بدرجہ اتم موجود ہے - نثر کے مضامین میں ہم حضرت عاشق غازیپوری کے متشکر ہیں کہ انہوں نے دور حاضر کے ایک جید شاعر حضرت جگر مراد آبادی کے رنگ تغزل پر اپنے خیالات کا اظہار اُسی رنگ میں قوب کر کیا ہے - یہہ مضمون میرے نزدیک ہمارے کالج کے طلبہ کے لئے تنقید نگاری میں شمع ہدایت کا کام کرے گا - جناب سید حیدر مہدی صاحب رضوی مچھلی شہری نے ”نقابل حسن“ کے عنوان سے جو مضمون عنایت فرمایا ہے وہ بہر صورت قابل توجہ ہے - جسکو اگر مشرقی و مغربی تہذیب کا آئینہ خیال کیا جائے تو بیجا نہ ہوگا - فی زمانہ مغربی معاشرت کے اثر سے لوگ برہنگی کو حسن سمجھنے لگے ہیں - اور خود حسن کی پر حیا کیفیات کو نظر انداز کرتے جاتے ہیں - لیکن اس مضمون میں جمالیات کے جس بلند معیار کو مد نظر رکھکر ہمارے دوست نے ایک پرور دہ مشق کے حسن با نقاب کو مغربی عربانیوں پر ترجیح دی ہے قابل مبارک باد ہے - جناب سمیع الدین حیدر صاحب کا مزاحیہ مضمون زیر عنوان ”چنگا بیمار“ موصوف کی آپ بیعتی ہے - اردنی الواقعی اپنے رنگ میں ایک امتیازی حیثیت رکھتا ہے - جناب مولانا جمیل بدایونی کا مضمون بہ عنوان عشق قابل داد ہے - موصوف نے جس بصارت افروزی سے معاملات عشق پر نظر ڈالی ہے فی الحقیقت ایک تجربہ کار نقاد کا کلم ہے - باقی ماندہ مضامین اپنی اپنی نوعیت کے لحاظ سے خوب ہیں - خدا ہمارے مضمون نگار احباب و ناظرین کے مذاق سلیم کو اور ترقی دے -

آخر میں میں اپنے عزیز دوست جناب سید حیدر مہدی رضوی مچھلی شہری کی اُس تکویر کو نقل کرتا ہوں جس نے نہ صرف ایک دلچسپ موضوع سے بحث

ایونگ کرسچین کالج میگزین

جلد ۲۵ { دسمبر سنہ ۱۹۳۳ء { نمبر ۲

* اداریہ *

اخوان عزیز! ہماری میگزین کا یہ دوسرا نمبر آپ کے پیش نظر ہے۔ اس درمیان میں ادب اُردو کی جو خدمات کی گئیں اُنکا ذکر کرنے سے پہلے مجھے اُن عزیز دوستوں پر دو آنسو بہانے دیجئے جنہوں نے عین عالم شباب میں داغ مفارقت دیا اور ہم لوگوں کو ہمیشہ کے لئے ایک بکرِ الم میں چھوڑ گئے۔ افسوس! موسم بہار کے چھرنکے دھر ناپائدار کے دھوکے ثابت ہوئے۔ ایک گوبند پرشاد صاحب سکسینہ کا داغ جدائی ہی کیا کم تھا کہ اس دسپڑہ کی تعطیل میں ہمارے عزیز دوست معین الدین اشرف صاحب بھی ہم سے کنارہ کش ہو گئے۔ آہ! ان المناک خیالات سے بکرِ دل میں رونا کر امواج غم اُٹھتی ہیں اور زیادہ رونا تو اس بات کا ہے کہ ”ابن ماتم سخت است کہ گویند جوان مرد“۔ اُن نو جوانوں کی ناکہانی موت پر جس قدر رنج نہ سمجھا جائے کم ہے۔ کون جانتا ہے کہ ان ہستیوں کا مستقبل دنیا کے لئے کس قدر باعث منفعت ہوتا۔ آہ!

”پھول تو دو دن بہار جا نغزا دکھلا گئے
حسرت اُن غنچوں پہ ہے جو بن کھلے مرجھا گئے“

خداوند کریم! ان مرحوموں کو اپنے جوارِ رحمت میں جگہ دے اور پس ماندگان کو صبرِ جمیل عطا فرمائے۔ آمین۔

لیکن جس طرح کہ ایک جنرل کی موت سے بھی لڑائی بند نہیں ہو جاتی۔ بعینہ ہستی ناپائدار کے جھکے باوجود غم و الم کے زندگی کے ساتھ لکے رہتے ہیں اور

For all your Sports Goods

Head Office :—

SIALKOT

DIN LTD.

1, Hewett Road,

ALLAHABAD.

Branches :—

GORAKHPUR

BENARES

LUCKNOW

**New Stock of Tennis Rackets and Hockey Sticks
&**

Cricket goods and Badminton Sets

TO SUIT ALL POCKETS

Indoor Games of All Kinds

**Prices Comparatively Cheaper—Don't Fail to Consult Us
When You Need Things.**

We Undertake all Sorts of Repairs at Moderate Rates.

Orders and Repairs Promptly Executed

For Your Clothes—DHOTIS, SHIRTS, SUITINGS

Messrs. Gajadhar Prasad Narain Dass

JAWAHIR SQUARE

ALLAHABAD

Patronised by Students for Three Generations

Oldest and Most Reliable Firm in the City

Irrespective of Caste and Creed they Crowd our Shop.

Come and See—Compare Our Prices

NEW STOCK OF WINTER CLOTHING

